

Beoordeling van de professionele primaire landbouwproductie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

Auteurs:

Laboratoire d'Agroécologie de l'ULB : Raphaël Boutsen, Noémie Maughan & Marjolein Visser

Juni 2018

Ter attentie van

GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL (GOB)
Brussel Economie en Werkgelegenheid, dienst Economie, team Landbouw

Kruidtuinlaan
20/2.080 1000 Brussel

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	3
Samenvatting.....	5
1. Context van de studie.....	8
2. Doelstellingen van de opdracht.....	9
3. De stedelijke professionele primaire landbouwproductie.....	10
3.1. Definitie van stadsproductie.....	10
3.2. Definitie van professionele productie	10
4. Gebruikte methodologie.....	11
4.1. Compileren van de bestaande gegevens.....	11
4.2. Landbouwkundige diagnose.....	11
4.3 Schatting van de primaire productie.....	12
5. Resultaten.....	14
5.1. Stadslandbouwprojecten in het BHG	14
5.1.1 Evolutie van het aantal stadslandbouwprojecten tussen 2015 en 2018	14
5.1.2 Stadslandbouwprojecten in 2018	16
5.2. Typologie van de actoren	17
Kwaliteit van de gegevens.....	19
5.3 Typologie van de projecten	19
5.4. Landbouwgronden.....	21
5.4.1 Landbouwgronden in het BHG.....	21
5.4.2 Landbouwgronden in de rand.....	26
5.4.3 Kwaliteit van de gegevens.....	27
5.5. Mechanismen voor de toegang tot gronden van de stadslandbouwers in het BHG.....	28
5.6. De primaire productie in het BHG	29
5.6.1 Primaire productie van stadslandbouwers in het BHG	29
De plantaardige productie.....	30
5.6.2 Primaire productie van de traditionele landbouwers	34
5.6.3 Kwaliteit van de gegevens.....	36
5.7. Afzetkanalen.....	37
5.7.1 Afzetkanalen van de stadslandbouwers.....	37

5.7.2 Afzetkanalen van de traditionele landbouwers	38
5.7.3 Kwaliteit van de gegevens.....	38
5.8. Werkgelegenheid.....	39
5.8.1 Voltijds Equivalenten (VTE)	39
5.8.2 Criteria inzake duurzaam werk.....	40
5.9 Milieu-, economische en maatschappelijke performantie.....	43
6. Bespreking	44
7. De obstakels	46
8. Operationalisering van een beleid inzake voedselzelfvoorziening: vooruitzichten.....	47
8.1. Een gewestelijk observatorium voor landbouwgegevens	47
8.2. Het Brusselse hinterland.....	48
Bibliografie	49

Samenvatting

Deze studie is een overheidsopdracht voor studiediensten betreffende de beoordeling van de professionele primaire landbouwproductie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (BHG). De effectieve duur van de opdracht bedroeg 90 dagen.

De toegepaste methodologie omvatte verschillende gelijklopende fasen: verzameling van bestaande gegevens, landbouwdiagnose en productieraming.

De **verzameling van gegevens** heeft het mogelijk gemaakt de informatie te kruisen van verschillende instellingen zoals de Vlaamse Landmaatschappij (VLM), het project Brussel Lust, Terre-en-Vue en het Landbouwteam van de Gewestelijke Overheidsdienst Brussel (GOB).

De **landbouwdiagnose** in het BHG werd gesteld volgens een pragmatische benadering gebaseerd op enquêtes ter plaatse om de Brusselse landbouwrealiteit zo dicht mogelijk te benaderen. Deze enquêtes werden opgebouwd rond indicatoren zoals de oppervlakte, de mechanismen die toegang geven tot grond, de opleiding en de profielen van de spelers, de primaire productie, de productiemodellen, het aantal gecreëerde banen, criteria voor het duurzame karakter ervan evenals getuigenissen over de economische, milieu- en sociale prestaties.

De **productieraming** is tot stand gekomen op basis van productiegerelateerde omzetcijfers (gegevens bezorgd tijdens gesprekken) en de gemiddelde prijs van de verschillende producten (gegevens van de NIMAculteurs (landbouwers die niet uit het landbouwmilieu afkomstig zijn). Om deze raming te verfijnen werden de producties gebundeld (vruchtgroenten, bladgroenten en wortelgroenten). De berekeningen werden gemaakt op basis van drie hypothesen: gespecialiseerde exploitatie (100% dezelfde categorie groenten); gediversifieerde exploitatie (drie categorieën producten, d.i. 33% van elke groente); exploitatie waarbij de oppervlakte onder serres meegerekend wordt.

De belangrijkste resultaten van deze studie zijn van kwalitatieve en kwantitatieve orde.

Er bestaan twee soorten professioneel landbouwpubliek in Brussel: de NIMAculteurs die stadslandbouwprojecten dragen enerzijds en de traditionele landbouwers die het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) onderschreven hebben anderzijds. In het BHG zijn er in totaal 61 professionele spelers: 32 traditionele landbouwers en 29 door NIMAculteurs gedragen stadslandbouwprojecten. Een greep uit de stadslandbouwprojecten: 19 groenteteeltprojecten in volle grond, 5 projecten met niet-grondgebonden teelten met een hoge toegevoegde waarde (microscheuten, paddenstoelen), 2 niet-grondgebonden groenteteeltprojecten, 2 kruidentheekwekerijen, 2 schapenhouderijprojecten, 1 zelfplukproject voor klein fruit en 1 insectenkwekerijproject. Een aanzienlijk deel van deze projecten neemt een specifieke plaats in het ecosysteem van Brusselse professionele landbouwprojecten in: die van de hybride projecten. Het betreft projecten op de kruising van de professionele landbouwproductie met de integratie van deze productie in de structuur van de stad.

Tijdens deze opdracht werden 16 van de 32 projecten aan een grondige enquête onderworpen. De 16 resterende projecten konden niet bezocht worden hetzij door het negatieve antwoord van de projectdragers, hetzij door het ontbreken van tastbare gegevens in het licht van de nog onbestaande primaire productie door de zeer recente opstart van bepaalde projecten (9 in 2017-2018 gecreëerde projecten hebben nog geen

volledig jaar geproduceerd). Voor tien bijkomende projecten zijn echter gegevens over de teeltoppervlakte beschikbaar (bezorgd door de bezochte projectdragers, beschikbaar in de literatuur, persartikels of jaarverslagen of ook nog bezorgd door de Brusselse besturen).

De weigering van sommige spelers om mee te werken aan de enquêtes, hoewel begrijpelijk, heeft de representativiteit van de ingezamelde gegevens geschaad. De resultaten van deze studie zijn echter een eerste benadering van de staat van de stadslandbouwproductie in het BHG in 2018 en van haar evolutie sinds de opstart van de Good Food Strategie begin 2016:

- Tussen 2015 en 2018 is het **aantal stadslandbouwprojecten van 16 naar 32 gestegen, wat een verdubbeling is (deze cijfers moeten in hun context worden geplaatst, want 9 projecten zijn projecten van de landbouwtestsite van Boeren Brussel Paysans)**.
- Wat het **landbouwareaal** betreft, hebben de enquêtes het mogelijk gemaakt de aan professionele stadslandbouw gewijde oppervlakte die door NIMAculteurs in Brussels gebruikt wordt op 11,15 ha te schatten (situatie begin 2018. Deze oppervlakte is licht onderschat want ze stemt slechts overeen met 26 van de 32 projecten maar ze omvat niettemin de grootste productie-oppervlakten in het BHG). Voor deze projecten wordt 6,85 ha toegewezen aan groenteteelt in volle grond, 1 ha aan de productie van klein fruit, wordt 2,7 ha gebruikt voor schapenhouderij (weiden, boomgaarden) en wordt 0,6 ha gebruikt voor niet-grondgebonden productie. De in het GLB ingeschreven groenteteeltprojecten beslaan 4,6 ha en vertegenwoordigen slechts 1,8% van de totale bebouwde oppervlakte in het BHG (250,35 ha in 2017 = door traditionele landbouwers in het GLB ingeschreven oppervlakten + oppervlakten van de NIMAculteurs). De voor weilanden bestemde oppervlakten nemen meer dan 50% van de landbouwgrond in.
- Wat betreft de **mechanismen die toegang geven tot grond**, hebben de enquêtes de vaststelling versterkt dat de NIMAculteurs zeer onderhevig zijn aan uiterst hoge kosten en de onduidelijkheid die in stand gehouden wordt rond de andere opties om toegang te krijgen tot grond. De groei van het aantal stadslandbouwprojecten en de moeilijkheden waarop ze botsen, moeten in deze context bekeken worden. Er moet met name rekening gehouden worden met het feit dat de onlangs opgestarte projecten financieel niet autonoom zijn en dat ze er evenmin zeker van zijn op middellange of lange termijn voortgezet te kunnen worden, met name door een zeer moeilijke toegang tot het landbouwareaal.
- Wat betreft de raming van de **productie van verse groenten en vers fruit**, werden de berekeningen gebaseerd op hypothesen die drie categorieën groenten (bladgroenten, vruchtgroenten en wortelgroenten) combineren met drie prijscategorieën afhankelijk i) van het soort product en ii) van het commercialiseringskanaal. Een eerste belangrijke vaststelling is dat de productie van verse groenten en vers fruit momenteel van de orde van 1/10de procent (tussen 0,1 en 0,2%) van de Brusselse vraag is. Op basis van de naar voor geschoven hypothesen en van het in het kader van deze studie berekende rendement, zou de nodige oppervlakte om 100% van de Brusselse vraag naar groenten en fruit te produceren anderzijds 5.336 ha bedragen. Om de doelstelling van de Good Food Strategie van 30% van de Brusselse vraag te halen, zou de oppervlakte dus 1.600 ha bedragen.
- Wat de **afzetmarkten** betreft, stellen we twee commercialiseringsstrategieën vast: concentratie (afzet van meer dan de helft (>50%) van de productie via één commercialiseringskanaal) en diversificatie (de productie wordt via meer dan twee commercialiseringskanalen verkocht). Alle onderzochte projecten bestemmen het grootste deel van hun primaire landbouwproductie rechtstreeks voor Brussel en ze werken alle volgens het principe van de korte keten.
- Voor alle door bevraagde NIMAculteurs gedragen stadslandbouwprojecten noteren we het equivalent van 61 **voltijdse equivalenten** op minder dan 10 ha, wat een contrast vormt met de 32 traditionele

landbouwers die beslag leggen op nagenoeg 250 hectare in Brussel. Deze vaststelling toont duidelijk het werkgelegenheidspotentieel van de professionele stadslandbouw aan maar vestigt er evenwel de aandacht op dat er werk gemaakt moet worden van de **kwaliteit en de duurzaamheid van deze werkgelegenheid**. De studie heeft bekeken hoe de projectdragers de kwaliteit en de duurzaamheid van hun baan beschouwen. De enquêtes hebben negen criteria betreffende hun werkomstandigheden blootgelegd. Uit deze enquêtes blijkt dat de criteria die afhangen van parameters die vreemd zijn aan het project, zoals de *inkomens en sociale voordelen*, de *werkzekerheid* of ook nog de *beschikbare competenties en opleidingen* - de minst goede scores laten optekenen. In het kader van de gevoerde enquêtes werd met name de vinger gelegd op verschillende hefboomen waarop het Brussels Hoofdstedelijk Gewest een invloed zou kunnen uitoefenen: een wettelijk en administratief kader evenals aan de sector van de professionele stadslandbouw aangepaste statuten; de toegang tot subsidies (bijvoorbeeld GLB-steun); de toegang tot informatie, tot advies en tot opleidingen om deze competenties en knowhow te verwerven.

- De studie toonde ook aan dat het begrip **prestatie** (milieu-, economische en sociale) die deel uitmaakt van de doelstellingen van de Good Food Strategie op veel verschillende manieren wordt begrepen en ingevuld, en te beklemtonen dat het Gewest de betekenis moet bepalen die het aan deze term wil geven.

De resultaten werden vervolgens onderzocht in het licht van de becijferde strategische doelstellingen van de Good Food Strategie en met name de ambitie dat 35% van de in 2035 in het BHG verbruikte groenten en fruit in het Gewest geproduceerd zou zijn. Om deze doelstelling te halen vindt de studie dat het absoluut noodzakelijk is Brussel te zien in zijn territoriale context en de omliggende landelijke gemeenten te integreren om de veerkracht van het Brusselse voedselsysteem te overwegen.

Om het tekort aan beschikbare gegevens en kennis over de primaire productie in Brussel te verhelpen, wat nodig is om de Good Food Strategie te versterken, zou het wenselijk zijn een gewestelijk hulp- en steunplan voor de professionele landbouw in Brussel te ontwikkelen om de gegevens betreffende de professionele spelers uit de sector voor de zone te centraliseren en te systematiseren, idealiter in een partnerschap met de landbouw- en begeleidingsstructuren van de andere twee gewesten.

Anderzijds zal de noodzaak om Brussels opnieuw aansluiting te doen vinden met zijn hinterland zeker inhouden dat er een andere manier gevonden moet worden om de veerkracht van het Brusselse voedingssysteem te verzekeren en, in aansluiting daarop, de noodzaak om het gewicht en de betekenis van bepaalde indicatoren te relativeren en om nieuwe, relevante indicatoren te overwegen door er het belang van de menselijke dimensie (voor en door de spelers of "bottom-up") en een geïntegreerde visie van de productie (teelt en veeteelt met het oog op veerkracht en autonomie, met name in termen van fertiliteit [mest]) in te verwerken.

1. Context van de studie

Deze overheidsopdracht sluit aan bij de Good Foodstrategie ('Naar een duurzaam voedingssysteem'), die sinds 2015 in en door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (BHG) ten uitvoer wordt gelegd.

Deze Good Foodstrategie wil de voedingskwestie centraal stellen in de Brusselse stedelijke dynamiek en beschouwt deze kwestie als een maatschappelijke, economische, sociale en ecologische uitdaging. Dit project draait om zeven strategische krachtlijnen waarvan de eerste een "verhoging van de duurzame lokale voedselproductie" beoogt.

Binnen deze krachtlijnen zijn de nagestreefde doelstellingen de volgende:

- In 2035 zal de professionele stadslandbouw in stedelijk en randstedelijk gebied (perimeter van 10 km rond het BHG) goed zijn voor 30% van de onbewerkte groente en fruit verbruikt door de Brusselaars (in kg) - de doelstelling voor 2020 is 5%.
- In 2020 zal 100% van de nieuwe professionele landbouwprojecten performant zijn op milieu-, economisch en sociaal gebied.
- In 2020 zal 100% van de landbouwgrond die in het GBP is opgenomen, nog altijd behouden blijven.

Twee jaar na het begin van de uitvoering van deze strategie wil het Brussels Hoofdstedelijk Gewest weten welke vooruitgang er is geboekt m.b.t. de cijfermatige doelstellingen van hierboven. Het lijkt bijgevolg noodzakelijk de toestand van de professionele landbouwproductie in het BHG en zijn rand in 2018 te evalueren.

2. Doelstellingen van de opdracht

De evaluatie van de toestand van de professionele landbouwproductie in het BHG en zijn rand in 2018 omvat meerdere fases:

- Ondubbelzinnig definiëren wat men verstaat onder enerzijds stedelijke en randstedelijke professionele primaire landbouwproductie en anderzijds professionele landbouwproducenten;
- De stedelijke professionele primaire landbouwproductie in het BHG evalueren en meer bepaald de productie van fruit en groente;
- De bestaande gegevens over de klassieke landbouw in het BHG en de landbouw in de rand (productieoppervlakte) inventariseren;
- Een uitvoerige inventarisering van de projecten inzake stadslandbouw uitvoeren;
- Voor elk van de bezochte landbouwprojecten een beschrijvende fiche opstellen die de typologie van het bedrijf bevat (profiel van de projectdrager(s), soort productie, afzetkanalen...);
- Een analyse van de huidige landbouwproductie in het BHG uitvoeren alsook mogelijke invalshoeken en acties voorstellen m.b.t. de continuïteit van de Good Food-strategie;
- Indien mogelijk de evolutie van deze situatie tussen 2015 en 2017 kwantificeren;
- Een methodologie opstellen die toelaat het uitgewerkte kwantificeringssysteem in 2019-2020 te herhalen (op basis van goed gedefinieerde indicatoren, vragenlijsten, formulieren, gesprekspartners, gegevensbronnen, enz.)

3. De stedelijke professionele primaire landbouwproductie

3.1. Definitie van stadsproductie

De landbouwkundigen Paule Moustier (lid van het CIRAD, het Centre de coopération internationale en recherche agronomique pour le développement) en Alain Mbaye (ISRA, Institut sénégalais de recherches agricoles) vinden dat **stadsproductie** "landbouw [is] die plaatsvindt in de stad of de stadsrand en waarvan de producten hoofdzakelijk bestemd zijn voor de stad en waarbij de hulpbronnen (grond, mankracht, water...) afwisselend al dan niet kunnen worden gebruikt voor landbouwkundige doeleinden, wat tot concurrentie maar ook tot complementariteiten kan leiden (1999)".

Mougeot (2000) benadrukt dat de stadslandbouw wordt gekenmerkt door zijn "integratie in het economische en ecologische stedelijke systeem". De auteur duidt hiermee op het grote belang van de banden tussen het landbouwinitiatief en het omringende stedelijke ecosysteem. Hij onderstreept zo de wederzijdse materiële en organisatorische afhankelijkheid van dit type landbouwproductie.

Ook Zahm et al. (2015) geven aan dat op de schaal van het productiesysteem, de territoriale verankering van een bedrijf gekenmerkt wordt door zijn "capaciteit om bij te dragen aan een proces van coproductie en een beroep op territoriale hulpbronnen".

Bijgevolg moeten initiatieven op het gebied van stadslandbouw zich in de eerste plaats richten op de bevoorrading en het gebruik van de op het stedelijke grondgebied voorradige hulpmiddelen. Dit aspect m.b.t. het ecosysteem moet worden versterkt en operationeel worden gemaakt, want anders zal het concept weinig nut hebben op wetenschappelijk, technologisch en politiek vlak (Mougeot, 2000).

3.2. Definitie van professionele productie

In het kader van deze overheidsopdracht wordt elk landbouwbedrijf met een (ten minste gedeeltelijk) economisch oogmerk, d.w.z. dat (een deel van) de opbrengst aan een derde verhandelt, als volledig zelfstandige of in bijberoep, of met gelijk welk ander vergelijkbaar professioneel statuut (dus geen vrijwilligers of occasionele producenten) als **professioneel** beschouwd.

Opmerking: deze categorisering omvat ook de verkoop 'op het veld' of de zogenoemde zelfpluk alsook de verkoop 'op de boerderij'. Dat sluit dus projecten uit die zich exclusief toelagen op eigen verbruik, zoals in volkstuinen.

4. Gebruikte methodologie

Deze opdracht omvatte meerdere fases die tegelijk plaatsvonden:

- Compileren van de bestaande gegevens
- Landbouwkundige diagnose
- Schatting van de productie

4.1. Compileren van de bestaande gegevens

De doelstelling is het verzamelen van gegevens over de projecten inzake professionele landbouw in de 19 Brusselse gemeenten aan de hand van interviews bij stadslandbouwers en voor de 19 aangrenzende gemeenten aan de hand van bestaande gegevens. Het Laboratoire d'Agroécologie van de ULB alsook de cel Landbouw van de GOB leverden een eerste aantal contacten. Op basis van ontmoetingen met spelers op het terrein werd de lijst verder aangevuld.

4.2. Landbouwkundige diagnose

De landbouwdiagnose in het BHG werd gesteld volgens een pragmatische benadering gebaseerd op enquêtes ter plaatse om de Brusselse landbouwrealiteit zo dicht mogelijk te benaderen.

De eerste fase bestond erin om samen met het Begeleidingscomité een interviewgids op te stellen die dient om de verzamelde informatie te structureren op grond van een reeks indicatoren (zie Bijlage 2.1.):

- de projectauteurs (leeftijd, sociaal milieu, opleiding, historiek van het project...)

Opmerking: NACE-codes

Aangezien de toekenning van subsidies door het gewest gedeeltelijk wordt geregeld door de NACE-codes (Statistische naamgeving van de economische activiteiten in de Europese Gemeenschap) werd overwogen deze codes te gebruiken om de professionele spelers in het BHG te identificeren en categoriseren. Maar het bleek dat er voor projecten die op eenzelfde activiteit betrekking hebben vaak allerlei verschillende codes bestaan. We hebben er dus voor gekozen ons niet op deze codes te verlaten voor het opstellen van onze typologie omdat ze ons, in de huidige stand van zaken, niet relevant lijken om de activiteit van de professionele landbouwprojecten aan te duiden. Deze opmerking vestigt echter de aandacht op de noodzaak om de projectdragers goed te informeren over het belang van de keuze van een NACE-code voor hun juridische structuur.

- de kenmerken van het bedrijf (oppervlakte, mechanisme voor de toegang tot grond, type productie, productiemodel...)
- de productiewijzen (conventioneel, bio...)
- de economische gegevens (primaire productie, handelsketens, omzet in verband met de productie...)
- de perceptie van deze landbouwers over hun performantie op milieu-, economisch en sociaal vlak.

Over het algemeen werd de performantie op een kwalitatieve manier benaderd. Gezien de Good Food-strategie op dit punt weinig duidelijkheid verschaft, en rekening houdend met de beschikbare tijd voor de uitvoering van deze opdracht, hebben we gekozen voor een benadering waarbij de actoren werd gevraagd het begrip performantie zelf te bepalen.

Niettemin werden bepaalde nuances aangebracht aan de hand van een geheel van gerichte subindicatoren om het aantal door het stadslandbouwproject geschapen jobs alsook hun duurzaamheid te meten. Daartoe baseert de studie zich op de volgende criteria inzake duurzaam werk zoals bepaald in de thesis van Antoinette Dumont (Dumont, 2017):

- Niveau van zelfstandigheid en controle
- Salaris en sociale voordelen
- Werkzekerheid: het risico zijn werk te verliezen
- Sanitaire veiligheid: geestelijke en lichamelijke gezondheid in verband met het werk
- Maatschappelijke positie in verband met het beroep
- Werktijd
- Vaardigheden: opleidingen (kwantitatief en kwalitatief oogpunt)
- Voordelen verbonden aan het werk
- Comfort (en ongemakken) in verband met het werk

Het betreft hier een semi-kwantitatieve evaluatie waarvoor aan de actoren werd gevraagd elk van deze subcriteria te beoordelen aan de hand van een schaal gaande van 1 tot 5.

In de 19 gemeenten werden de gegevens uit de officiële statistieken verrijkt via diepgaande gesprekken met de meerderheid van de actoren op het grondgebied van het BHG *in beperkte zin* om een accuraat beeld te verkrijgen van de professionele landbouw.

Deze benadering bleek ook noodzakelijk omdat een groot aantal landbouwprojecten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - 30 van de 64 projecten inzake professionele landbouw in het BHG - niet onder het GLB vallen. In die context kunnen gegevens zoals de oppervlakte van de projecten, het soort productie, enz. slechts verkregen worden bij de actoren zelf.¹

4.3 Schatting van de primaire productie

Op basis van de gesprekken met de stadslandbouwers konden meerdere indicatoren verder worden ontwikkeld en verrijkt, zowel kwantitatief als kwalitatief. Niettemin bleken deze gegevens weinig waardevol te zijn, meer bepaald met betrekking tot de primaire productie.

In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is de grote meerderheid van de stadslandbouwers die bijdragen aan de primaire productie immers werkzaam op het gebied van vollegrondsteelt. In deze stedelijke context worden de projecten inzake professionele teelt in volle grond gekenmerkt door een (bio-)intensief werk op (zeer) kleine oppervlakten (< 30 are tot ongeveer 1 ha). Dat houdt in dat de groentekwekers meestentijds zeer korte wisselbouwperiodes hanteren² om de teeltoppervlakte zo veel mogelijk te doen renderen. In de

¹ 32 stadslandbouwprojecten en 32 klassieke landbouwers

² Dat kan oplopen tot 4 à 5 verschillende teelten op eenzelfde oppervlakte per seizoen in het geval van SPIN Farming (cf. Onderzoeksproject SPINCOOP van Co-create 2015-2018. Dit project verenigt de partners Agroecology Lab, CEESE van de ULB en Crédal en cvba Cycle Farm. <http://www.cocreate.brussels/-SPINCOOP-?lang=nl>)

loop van het seizoen komt het voor dat ze verschillende producten meerdere malen oogsten op eenzelfde tuinbed. Het is bijgevolg zeer moeilijk voor hen om informatie te leveren over hun primaire productie per teelt en/of per oppervlakte.

Zo blijkt het ook moeilijk om het rendement van de groenteproductie te schatten op grond van gemiddelde gegevens omdat dit rendement zeer sterk varieert volgens de teeltpraktijken en erg afhangt van de kennis en expertise van de producent.

Om tegemoet te komen aan de vraag van deze overheidsopdracht, namelijk een zo goed mogelijke raming uitvoeren van de primaire productie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, bleek het dus noodzakelijk een onrechtstreekse berekeningsmethode te ontwikkelen.

Zo werd de primaire productie in kilogram van deze landbouwprojecten geraamd op basis van **productiegerelateerde** omzetcijfers (gegevens bezorgd tijdens gesprekken) en de **gemiddelde prijs** van de verschillende producten (gegevens van enkele specifieke stadslandbouwers).

Om deze raming te verfijnen werden de producten op een vereenvoudigde wijze gecategoriseerd per kiloprijs. Een vruchtgewas zoals een tomaat, of een bladgroente - salade om maar iets te noemen - worden immers niet tegen dezelfde prijs verkocht als een wortelgewas. Om de geproduceerde hoeveelheid per categorie te meten, werden twee hypothesen overwogen:

- **Hypothese 1:** De Brusselse landbouw is gespecialiseerd: Hij produceert 100% van een enkele categorie van groente

Vruchtgewassen (kg) = omzet (€) / 3,4 (€/kg)

Bladgroente (kg) = omzet (€) / 5,9 (€/kg)

Wortelgewassen (kg) = omzet (€) / 1,9 (€/kg)

Totale productie (kg) = vruchtgewassen OF bladgroente OF wortelgewassen

- **Hypothese 2:** De Brusselse landbouw is gediversifieerd: Hij produceert drie categorieën, hetzij 33% van elke groente

Vruchtgewassen (kg) = 33% van de omzet (€) / 3,4 (€/kg)

Bladgroente (kg) = 33% van de omzet (€) / 5,9 (€/kg)

Wortelgewassen (kg) = 33% van de omzet (€) / 1,9 (€/kg)

Totale productie (kg) = 1/3 van de vruchtgewassen + 1/3 bladgroente + 1/3 wortelgewassen

Opmerking: Deze berekeningsmethode is niet van toepassing op de productie van **champignons en witloof** in kelders omdat deze stadslandbouwers de reële cijfers over de primaire productie konden leveren. Hetzelfde geldt voor de veeteeltprojecten waarbij gegevens over de productie van **melk, vlees, insecten** rechtstreeks door de actoren werden aangeleverd tijdens de gesprekken.

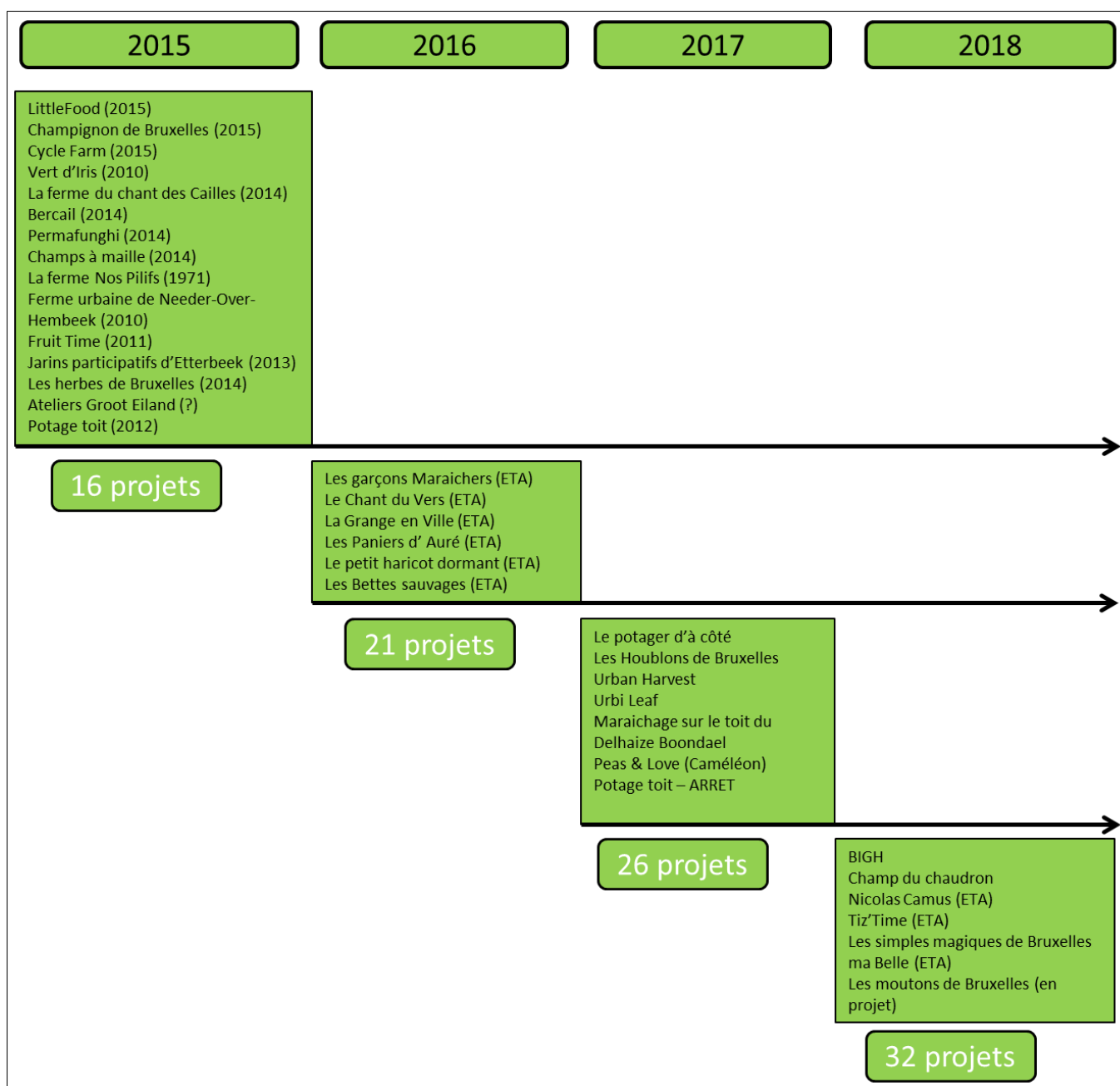
5. Resultaten

5.1. Stadslandbouwprojecten in het BHG

5.1.1 Evolutie van het aantal stadslandbouwprojecten tussen 2015 en 2018

Figuur 1 bevat een tijdslijn van de stadslandbouwprojecten van stadslandbouwers (die niet uit de traditionele landbouw afkomstig zijn, zoals gedefinieerd in punt 5.2) die gevestigd zijn, in opbouw zijn en/of werden stopgezet tussen 2015 en midden 2018. Deze gegevens wijzen op een effectieve groei van het aantal stadslandbouwprojecten in het BHG. In 2015 waren er al 12 projecten actief en drie projecten gingen van start. In 2016 werden er zes nieuwe projecten opgestart. Ze kwamen tot stand in de landbouwtestruimte in Anderlecht. Elke projectdrager beschikt daar gedurende twee seizoenen over terreinen, instrumenten en infrastructuur om zijn teelproject op te starten. Na deze testfase is het echter de bedoeling dat de projectdragers een eigen bouwland vinden, bij voorkeur in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Om deze projecten in een nabije toekomst in rekening te brengen moeten ze een blijvend karakter krijgen in het BHG. In 2017 werden er zeven nieuwe projecten opgestart en één project doofde uit. In 2018 werden er zeven nieuwe projecten opgestart waaronder één groentekweker die zich in de landbouwtestruimte vestigde. Deze tijdslijn geeft een idee over de evolutie van de stadslandbouw in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest sinds 2015.

De projecten inzake gemengde professionele stadslandbouw die zich niet in de eerste plaats op productie richten, maar wel op opleiding, sensibilisering, diensten aan bedrijven, enz. (bv. Skyfarm, Aquaponie Bruxelles, YA+CA, Vestaculture), alsook de bijenteeltprojecten zijn niet in het verslag opgenomen.

Figuur 1. Tijdslijn met alle stadslandbouwprojecten met de bijhorende startdatums als ze van vóór 2015 dateren en de nieuwe operationele projecten in vet.

(Bron: verzamelde gegevens). LTR = landbouwtestruimte

Sinds 2015 is het aantal stadslandbouwprojecten dus meer dan verdubbeld. Deze toename moet in zijn context worden gezien. Men moet met name rekening houden met het feit dat de negen in de landbouwtestruimte ontwikkelde projecten niet autonoom zijn en dat ze er evenmin zeker van zijn op middellange of lange termijn voortgezet te kunnen worden, met name door een zeer moeilijke toegang tot landbouwareaal.

5.1.2 Stadslandbouwprojecten in 2018

Tabel1 toont alle professionele stadslandbouwprojecten gedragen door stadslandbouwers in het BHG (situatie begin 2018). Na afloop van deze opdracht werden 16 (in groen; drie projecten in de landbouwtestruimte van Graines de Paysans) van de 32 projecten diepgaander onderzocht. De 16 resterende projecten konden niet bezocht worden, hetzij door het negatieve antwoord van de projectdragers, hetzij door het ontbreken van tastbare gegevens in het licht van de nog onbestaande primaire productie door de zeer recente opstart van bepaalde projecten. Niettemin wordt er in dit verslag met de teeltoppervlakte (O in Tabel 1) van acht niet bezochte projecten rekening gehouden. Deze gegevens werden bezorgd door de bezochte projectdragers, gevonden in de literatuur, in persartikels of jaarverslagen of ook nog bezorgd door de Brusselse besturen. De gegevens over de productie (t/jaar) van negen projecten die aanvingen in 2017-2018 is niet beschikbaar omdat deze projecten nog geen volledig jaar hebben geproduceerd.

Tabel1. Samenvattende tabel met de professionele stadslandbouwprojecten met een maatschappelijke zetel in het BHG en die in de loop van de opdracht (maart-april 2018) geregistreerd werden, en de kwantitatieve gegevens voor elk project (O = oppervlakte, P = productie, (omzet of ton), VTE = voltijds equivalent). De projecten onderaan in de tabel (2018) zijn projecten opgericht in 2018 of in de loop van 2017 maar die pas in 2018 een volledig productiejaar zullen kennen. De bezochte projecten zijn groen onderlijnd.

	Naam	Gemeente	Activiteit	Verzamelde gegevens
1	Bercail	Watermaal-Bosvoorde	Veeteelt	O, P, VTE
2	Fruit-time	Anderlecht	Klein fruit	O, P, VTE
3	Permafungi	Brussel	Champignons	O, P, VTE
4	Le Champignon de Bruxelles	Anderlecht	Champignons	O, P, VTE
5	Little food	Laken	Insecten	O, P, VTE
6	Het Maaiveld (Groen en Blauw Huis)	Anderlecht	Groenteteelt	O, P, VTE
7	Potagres Betterave enz. et InnRGreen - Vert d'Iris	Anderlecht	Groenteteelt	O, P, VTE
8	Ferme du Chant des cailles (Pôle Maraichage)	Watermaal-Bosvoorde	Groenteteelt	O, P, VTE
9	Stadsboerderij van Neder-Over-Heembeek	Neder-Over-Heembeek	Groenteteelt	O, P, VTE
10	Cvba Cycle Farm	Ukkel	Groenteteelt	O, P, VTE
11	Le potager d'à côté - Versaen PP	Ukkel	Groenteteelt	O, P, VTE
12	Jardins Participatifs d'Etterbeek	Etterbeek	Groenteteelt	O, P, VTE
13	Nos Pilifs	Neder-Over-Heembeek	Groenteteelt	O, P, VTE
14	Le chant du vers - LTR	Anderlecht	Groenteteelt	O, P, VTE
15	Les paniers d'Auré - LTR	Anderlecht	Groenteteelt	O, P, VTE
16	Les garçons maraîchers - LTR	Anderlecht	Groenteteelt	O, P, VTE
17	Les bettes sauvages - LTR	Anderlecht	Groenteteelt	O
18	Le petit haricot dormant - LTR	Anderlecht	Groenteteelt	O
19	La grange en ville - LTR	Anderlecht	Groenteteelt	O
20	Atelier Groot Eiland	Brussel	Groenteteelt	O

21	vzw Les herbes de Bruxelles - Le Début des Haricots	Neder-Over-Heembeek	Geurkruiden	
22	Groenteteelt op het dak van de Delhaize Boondaal	Elsene	Grondloze groenteteelt	O
23	Peas and love	Sint-Lambrechts-Woluwe	Groenteteelt (moestuinen, grondloze teelt)	O
24	Slachthuizen - BIGH (2018)	Anderlecht	Grondloze groenteteelt	O
25	Le champ du chaudron	Anderlecht		
26	Nicolas Camus - LTR (2018)	Anderlecht	Groenteteelt	O
27	Tiz'Time - LTR (2018)	Anderlecht	Kruiden	O
28	Les simples magiques de Bruxelles ma Belle - LTR (2018)	Anderlecht	Kruiden	O
29	Houblons de Bruxelles (2018)	Jette	Hop	
30	Urbi Leaf (2018)	Brussel	Microscheuten	
31	Urban Harvest (2018)	Brussel	Microscheuten	
32	Les moutons de Bruxelles (in voorbereiding)		Vlees en wol	

NB: Een samenvattende tabel met alle professionele landbouwactoren in het BHG is beschikbaar in bijlage 1.

5.2. Typologie van de actoren

In het BHG bestaan er twee profielen naast elkaar, nl. de stadslandbouwers en de traditionele landbouwers.

De bezochte stadslandbouwprojecten worden hoofdzakelijk gedragen door personen die niet uit de traditionele landbouw afkomstig zijn, de stadslandbouwers zoals we ze hiervoor hebben genoemd.

De profielen van al deze stadslandbouwers zijn gelijkaardig. Het gaat om jonge personen (24 personen zijn jonger dan 35, zie figuur 2) die universitair geschoold zijn en die voorheen allemaal in andere sectoren dan de landbouwsector hebben gewerkt. Deze overstap naar de landbouw kan in de meeste gevallen worden verklaard door een zoektocht naar meer zelfstandigheid en zingeving in hun beroepsactiviteit.

Stadslandbouwers die als groentekweker aan de slag gingen, volgden voornamelijk korte opleidingen over landbouwtechnieken, zoals permacultuur, soms in gespecialiseerde opleidingscentra (CRABE). Deze actoren halen hun inspiratie uit bio-intensieve modellen zoals die welke werden ontwikkeld door Jean-Martin Fortier³ in Québec, of de methode van de Ferme du Bec-Hellouin⁴ in Normandië. Op het vlak van de teelttechnieken sluiten deze projecten aan bij een dynamiek van biologische landbouw, ook al zijn ze niet allemaal biogecertificeerd. De grond wordt voornamelijk verbeterd met paardenmest, biogecertificeerde meststoffen (DCM) of eveneens biogecertificeerde compost (De Winter). Teeltplanten worden bijna altijd bij De Koster (Merchtem) gekocht en soms bij Arche en Terre (Tourinnes-Saint-Lambert). De

³ <http://lejardiniermaraicher.com>

⁴ <https://www.fermedubec.com>

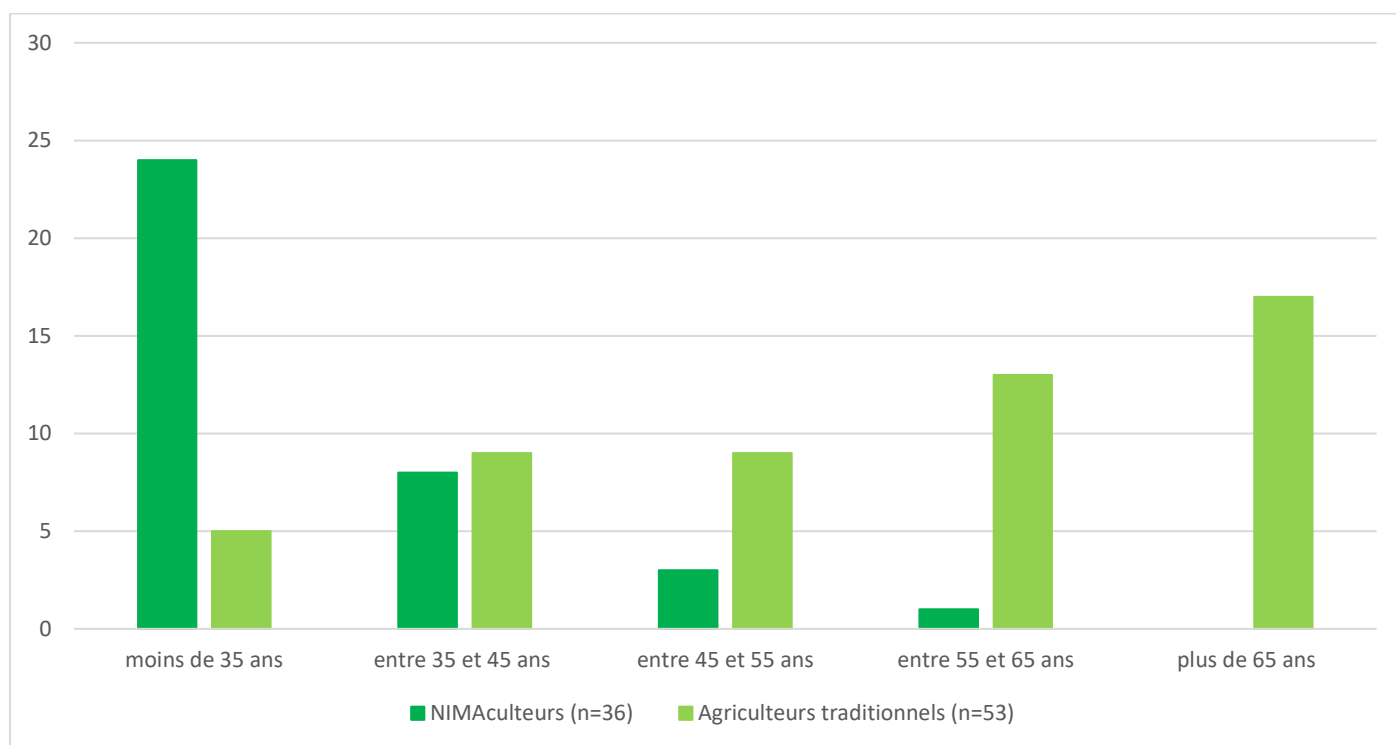
commercialisering gebeurt via de korte keten en over het algemeen via verse en seizoensgebonden biomandjes.

Een tweede soort landbouwactoren zijn de zogenoemde traditionele landbouwers. Ongeveer 250 hectare landbouwgrond is vandaag bij het GLB geregistreerd in het BHG. Volgens de GLB-registraties geleverd door de cel Landbouw van de GOB bewerken er 34 professionele actoren (met een landbouwnummer) gronden in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Van deze 34 landbouwers hebben er slechts acht hun maatschappelijke zetel in het BHG. Van deze uitbaters hebben er maar twee een kudde (een kudde melkkoeien (Holstein-Friesian) en een kudde vleeskoeien (Belgisch witblauw)) en ze kweken veevoeder voor hun veestapel. Het zijn polycultuur veeteeltbedrijven. De zes overige landbouwers hebben geen kudde en hanteren een model van grootschalige teelten, o.a. maïs-, bieten- en tarwewisselbouw, alsook tijdelijke en permanente graslanden (gesprek met Maarten Roels, Terre-en-Vue, april 2018). Deze traditionele landbouwers hebben gelijkaardige profielen, dat wil zeggen dat het gaat om professionele landbouwers afkomstig uit het relatief verouderende landbouwmilieu.

Van de 34 producenten die gronden hebben aangegeven aan de GLB zijn er twee stadslandbouwers (Graines de Paysans en Bercail). Het aantal landbouwers dat een traditioneel model aanhangt bedraagt dus 32 in het BHG, van wie de meerderheid (32-8=24) zijn maatschappelijke zetel in het Vlaams Gewest heeft.

Volgens de gegevens van Statbel en de in deze studie verzamelde gegevens is de leeftijds piramide van de traditionele landbouwers en van de stadslandbouwers in het BHG als volgt samengesteld (Figuur 2).

Figuur 2. Leeftijds piramide van de stadslandbouwers (n=36) en de traditionele landbouwers (n=53). Gegevens afkomstig uit de enquêtes gevoerd tijdens de opdracht en van de Statbel-website (2016).

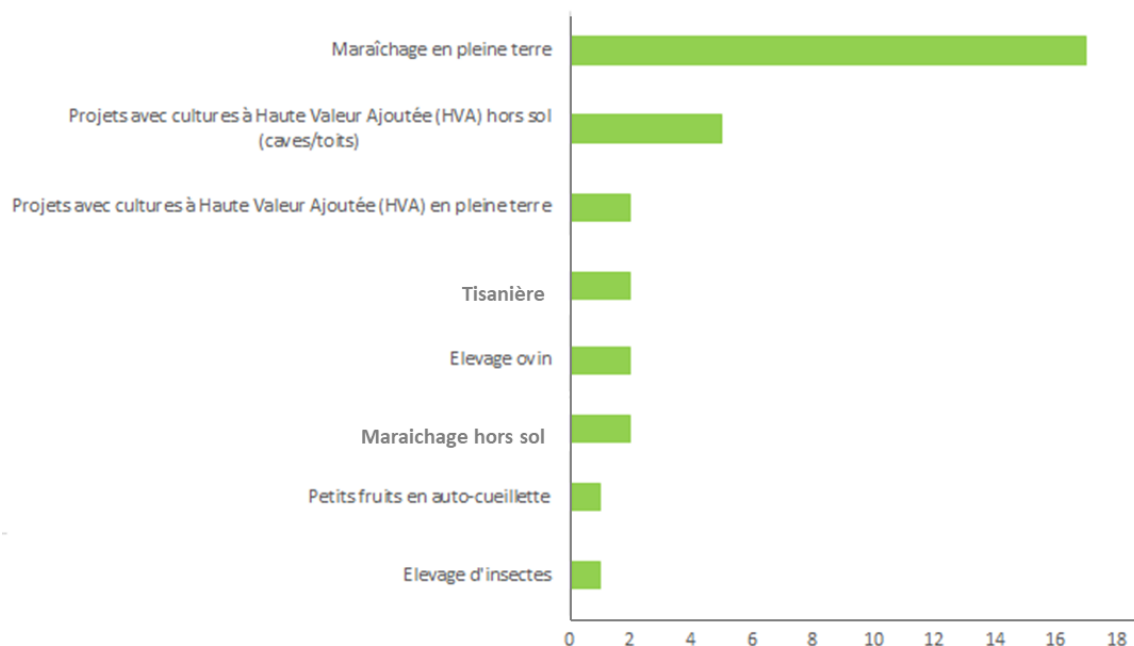
Figuur 2 toont het grote verschil tussen de leeftijdsstructuur van de traditionele en de stadslandbouwers. De eersten zijn over het algemeen ouder dan 55 jaar en naderen de pensioengerechtigde leeftijd, terwijl de tweede categorie grotendeels jonger dan 35 jaar zijn.

Kwaliteit van de gegevens

Wat de typologie van de actoren betreft, vinden we dat de kwaliteit van de gegevens van de bezochte projecten goed is. Het zal nochtans noodzakelijk zijn nog een groot aantal traditionele landbouwers te ontmoeten om de gegevens nog verder uit te breiden.

5.3 Typologie van de projecten

Figuur 3 biedt een overzicht van alle stadslandbouwprojecten van stadslandbouwers in 2018, met inbegrip dus van de projecten die nog niet het voorwerp van een enquête uitmaakten. Er zijn 19 projecten inzake groenteteelt in volle grond waarvan er twee zich richten op vollegrondgroenteteelt met een hoge toegevoegde waarde, vijf projecten inzake grondloze groenteteelt met hoge toegevoegde waarde (microscheuten, champignons), twee kruidenteeltprojecten, twee koeienveeteeltprojecten (één inzake kaasproductie en één m.b.t. het vetmesten van lammeren voor vleesproductie), twee projecten inzake grondloze groenteteelt, één project inzake klein fruit voor de zelfpluk en één project voor insectenkweek. Tot 2017 bestond er een project voor groenteteelt op een dak in het centrum van de stad. Dat project kwam tot stilstand in 2017 omdat de eigenaars hun ruimte weer opeisten. Sinds 2015 is dat het enige project dat werd stopgezet.

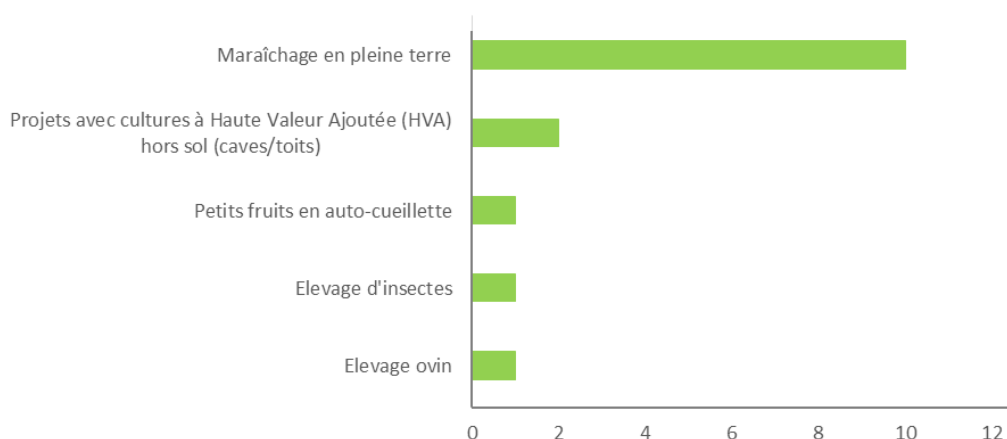

Figuur 3. Alle stadslandbouwprojecten van stadslandbouwers in 2018, $n=32$. Bron: Verzamelde gegevens en GOB, 2018.

Figuur 4 bevat de typologie van de stadslandbouwprojecten waarvoor in deze studie diepte-interviews werden afgenomen. Tien van de 22 projecten hadden betrekking op vollegrondgroenteteelt (opgenomen in Tabel 3).

Van de 16 bezochte projecten richtten 13 zich op het telen van verse groente. Dertien van deze projecten betroffen vollegrondsteelt (Tabel 3) en twee teelt in kelders (champignons en witloof). De productiewijze van de drie resterende projecten varieert. Het gaat om één project inzake de kweek van melklammetjes (Le Bercaïl), één project inzake de kweek van eetbare insecten (Little Food) en één project inzake de productie van klein fruit (Fruit Time).

Het retroactief verzamelen van gegevens over de indicatoren van deze studie, m.b.t. de professionele landbouwactoren in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, is om uiteenlopende redenen zeer moeilijk. Alle projecten bevinden zich nog in een vroeg stadium en hun gegevens zijn slechts weinig of zelfs helemaal niet gesystematiseerd of worden niet regelmatig opgevolgd.

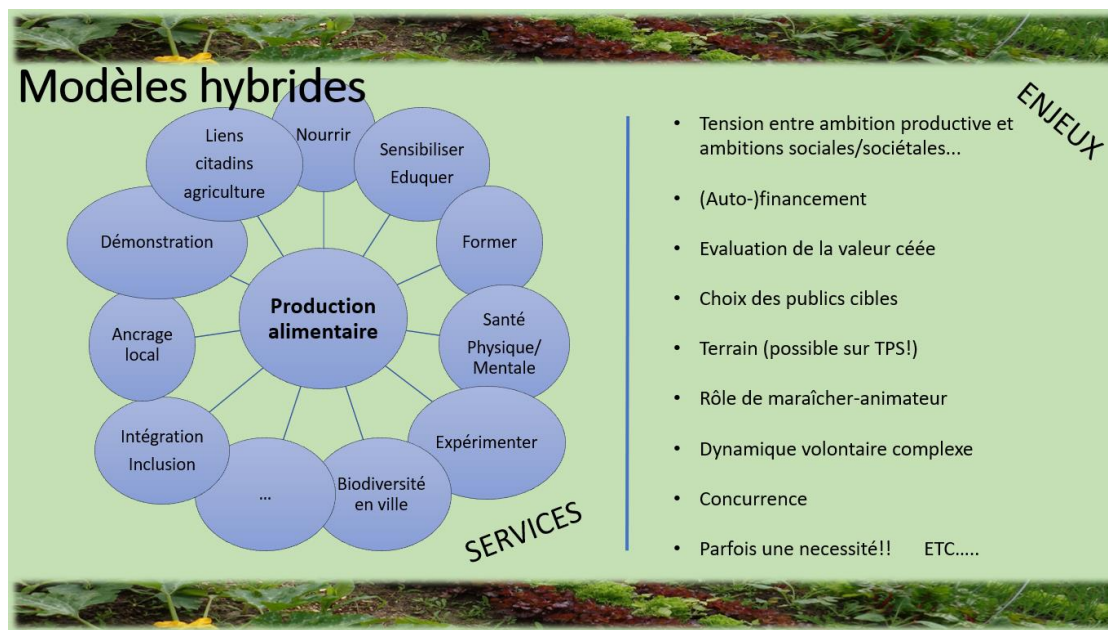
Figuur 4. Classificatie van de stadslandbouwprojecten van stadslandbouwers in het BHG (n=15). Gegevens afkomstig uit de enquêtes gevoerd op het terrein tijdens de opdracht, 2018.

Een aanzienlijk deel van de geïnventariseerde projecten neemt een specifieke plaats in het ecosysteem van Brusselse professionele landbouwprojecten in: die van de hybride projecten.

Deze projecten worden omschreven als "projecten inzake primaire vollegrondsteelt (groente, fruit, planten, geurkruiden...), waarvan de productieactiviteit ook een middel is om andere doelen te behalen, die veeleer van maatschappelijke aard zijn, zoals educatie, opleiding, publiekswerking, sensibilisering, maatschappelijke verbondenheid, gezondheid, welzijn..."⁵ (Figuur 5). Het betreft projecten die professionele landbouwproductie combineren met aandacht voor het omringende stedelijke weefsel. Vanuit een economisch oogpunt vindt de landbouwproductie van deze projecten een afzetkanaal buiten de structuur.

⁵Deze definitie wordt momenteel uitgewerkt en stoelt op de conclusies van het cocreatieproject ULTRA-TREE 2015-2018. Dat project verenigt het Groen en Blauw Huis, de onderzoekscentra CEESE en Agroecology Lab van de ULB, het LAAP-labo van de UCL, Greenloop en vzw Le Début des Haricots. <http://www.cocreate.brussels/-UltraTree?lang=nl>

De Ferme du Chant des Cailles benut een groot maatschappelijk kapitaal, boven op haar productiedoelstellingen. Deze landbouwcoöperatieve met sociaal oogmerk (cvba-co)⁶ werkt rond drie professionele doelstellingen - groenteteelt, het kweken van schapen en geurkruidenteelt - en één sociale waarbij de bewoners van de Logis-Floréalwijk sterk worden betrokken via het beheer van een collectieve moestuin, via de mogelijkheid tot zelfpluk van de groenten in het kader van een SAGAL, alsook een deelname aan groepswerkzaamheden. De groentekwekers kunnen zo een fatsoenlijk inkomen verwerven (17 euro bruto/uur in 2018).

Figuur 5. Conceptueel schema dat alle diensten weergeeft evenals de uitdagingen in verband met de hybride modellen (Bron: Geoffroy Anciaux, co-createproject ULTRA TREE). ZKO = Zeer Kleine Oppervlakken

5.4. Landbouwgronden

5.4.1 Landbouwgronden in het BHG

5.4.1.1 Door traditionele landbouwers bij het GLB aangegeven landbouwgronden

De officiële gegevens over landbouwgronden in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn afkomstig van de GLB-aangiftes 2017 en zijn weergegeven in Tabel 2. Het betreft dus uitsluitend landbouwprojecten waarvan de uitbater een landbouwersnummer bezit. Deze gegevens houden geen rekening met de gronden die gebruikt worden voor groentekweek door stadslanbouwers (uitgezonderd gegevens van Fruit Time en Bercail, die niet zijn opgenomen in Tabel 2 hieronder).

Tabel 2. Landbouwgronden per type teelt in het BHG die bij het GLB 2017 zijn aangegeven. Bron: GLB 2017

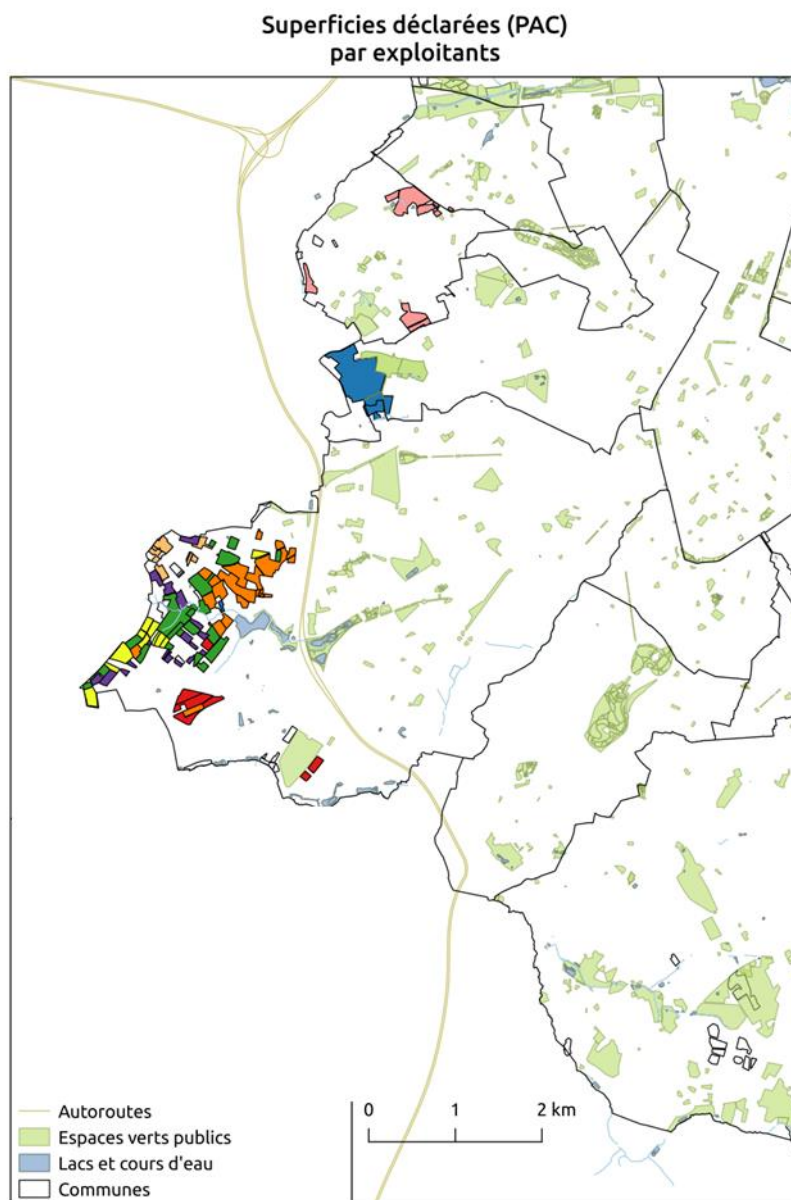
⁶ Cf. Projectfiche "Coopérative du Chant des cailles"

Soorten teelt	Oppervlakte (ha)
Graslanden *	141
Wintertarwe	27.3
Kuilmaïs	26
Korrelmaïs	19.7
Aardappelen	9.2
Spelt	4.1
Andere	3.9
Lentehaver	3.2
Wintergerst	2
Winterhaver	1.4
Conventionele groenteteelt	1.3
	239

** De oppervlakte van de bij het GLB aangegeven graslanden bedraagt 145,5 ha. De 4,5 ha van Bercail (stadslandbouwer) werden van dit totaal afgetrokken. De GLB-aangiftes van Fruit Time (1 ha) en Graines de Paysans (3,3 ha) werden eveneens van dit totaal afgetrokken. De totale bij het GLB in 2017 aangegeven oppervlakte voor het BHG bedraagt dus 248 ha*

De groenteteeltprojecten die door traditionele landbouwers bij het GLB werden aangegeven zijn dus slechts goed voor 0,55% (1,3 ha op een totaal van 239 ha) van de in het BHG bebouwde grond. Rekening houdend met de stadslandbouwers die hun landbouwgronden bij het GLB aangeven, nl. Bercail (grasland 4,5 ha), Fruit Time (klein fruit 1 ha), Graines de Paysans (groenteteelt 3,3 ha), bedraagt het percentage van de totale bij het GLB aangegeven landbouwoppervlakte (248 ha) die gebruikt wordt voor groenteteelt (4,6 ha, zonder rekening te houden met klein fruit) 1,8%.

Het geheel van deze bij het GLB aangegeven percelen ligt sterk versnipperd over het grondgebied van het gewest, en ze zijn vooral geconcentreerd in het noordwestelijke deel ervan (Neerpede) (Figuur 6).

Figuur 6: Geografische ligging van de bebouwde percelen aangegeven bij het GLB en de namen van de uitbaters. Bron: gewijzigd overgenomen van Terre-en-Vue, 2016. De verschillende kleuren van de percelen staan voor de verschillende uitbaters

Naast deze officiële gegevens konden de cijfers over de landbouwoppervlakte worden verfijnd dankzij de enquêtes die werden gevoerd bij de stadslandbouwers, door rekening te houden met de oppervlakten die worden gebruikt voor de primaire productie die tot vandaag niet geïnventariseerd waren in het BHG.

5.4.1.2 De door stadslandbouwers gebruikte productieoppervlakte

Aan de hand van de enquêtes op het terrein die in het kader van de opdracht werden gevoerd, kon de oppervlakte die door stadslandbouwers wordt gebruikt voor professionele stadslandbouw in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bij benadering worden geraamd.⁷

Die bedraagt - volgens de gegevens van het gewest, uit de literatuur, en de 16 interviews - een slordige 11,15 ha, waarvan (Tabel 3 en 4):

- 6,85 ha gebruikt wordt voor groenteteelt in volle grond (Graines de Paysans (LTR), Groot Eiland, en andere groenteteelt in volle grond (Tabel 3));
- 1 ha is voorbehouden aan de productie van klein fruit;
- 2,7 ha wordt gebruikt voor de kweek van schapen die grazen in boomgaarden;
- 0,6 ha voorbehouden is aan grondloze teelt.

Deze 11,15 hectare is licht onderschat want ze stemt slechts overeen met 26 van de 32 projecten. Maar ze omvat niettemin de grootste productie-oppervlakten in het BHG (bevraagde projecten + Graines de Paysans + Groot Eiland + BIGH + Delhaize Boondael + Peas and Love).

De gedetailleerde gegevens over de productieoppervlakten van de onderzochte groenteteeltprojecten in volle grond in het BHG zijn opgenomen in Tabel 3.

Tabel 3: Landbouwoppervlakten van de onderzochte groenteteeltprojecten in volle grond in het BHG. LTR = landbouwtestruimte

(Bron: verzamelde gegevens)

Groenteteeltproject in volle grond	Oppervlakte (ha)
Le chant du vers – Gaël Loicq (LTR)	0.32
Les paniers d’Auré – Aurélien Deprez (LTR)	0.32
Les garçons maraîchers – Jean-Philippe Gomrée (LTR)	0.32
Les Maraîchers du Chant des cailles	1.00
Le Potager d’à côté	0.60
Cycle Farm	0.30
Vert d’Iris	1.50
Het Maaiveld (Groen en Blauw Huis Anderlecht)	0.04
Les Jardins participatifs d’Etterbeek	0.08
Stadsboerderij van Neder-Over-Heembeek (Le Début des haricots)	0.70
Ferme Nos Pilifs	0.4
Totaal	5,58

⁷ De twee productieoppervlakten van Cycle Farm - met maatschappelijke zetel in het BHG - liggen *strikt gesproken* niet op het grondgebied van een of meer van de 19 gemeenten. Maar we hebben er in de berekening van de oppervlakte voor vollegrondsgroenteteelt in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest toch rekening mee gehouden omdat het project aansluit bij het hoger beschreven stadslandbouwprofiel en hun gehele productie is voor het gewest bestemd. In die zin beschouwen we het project als deel uitmakend van de Good Foodstrategie.

5.4.1.3 Samenvatting van de gegevens over de in het BHG bebouwde oppervlakte

Een samenvatting van de gegevens over de bebouwde oppervlakte in het BHG aangegeven bij het GLB en bebouwd door stadslandbouwers zonder landbouwnummer, wordt in Tabel 4 hieronder weergegeven. De in het GLB ingeschreven groenteteeltprojecten beslaan slechts 1,8% van de totale bebouwde oppervlakte in het BHG (250,35 ha). De groenteteelt zoals bedreven door stadslandbouwers (aangeduid met een sterretje in Tabel 4) neemt 6,85 ha in, wat goed is voor 2,6% van de totale bebouwde oppervlakte in het BHG.

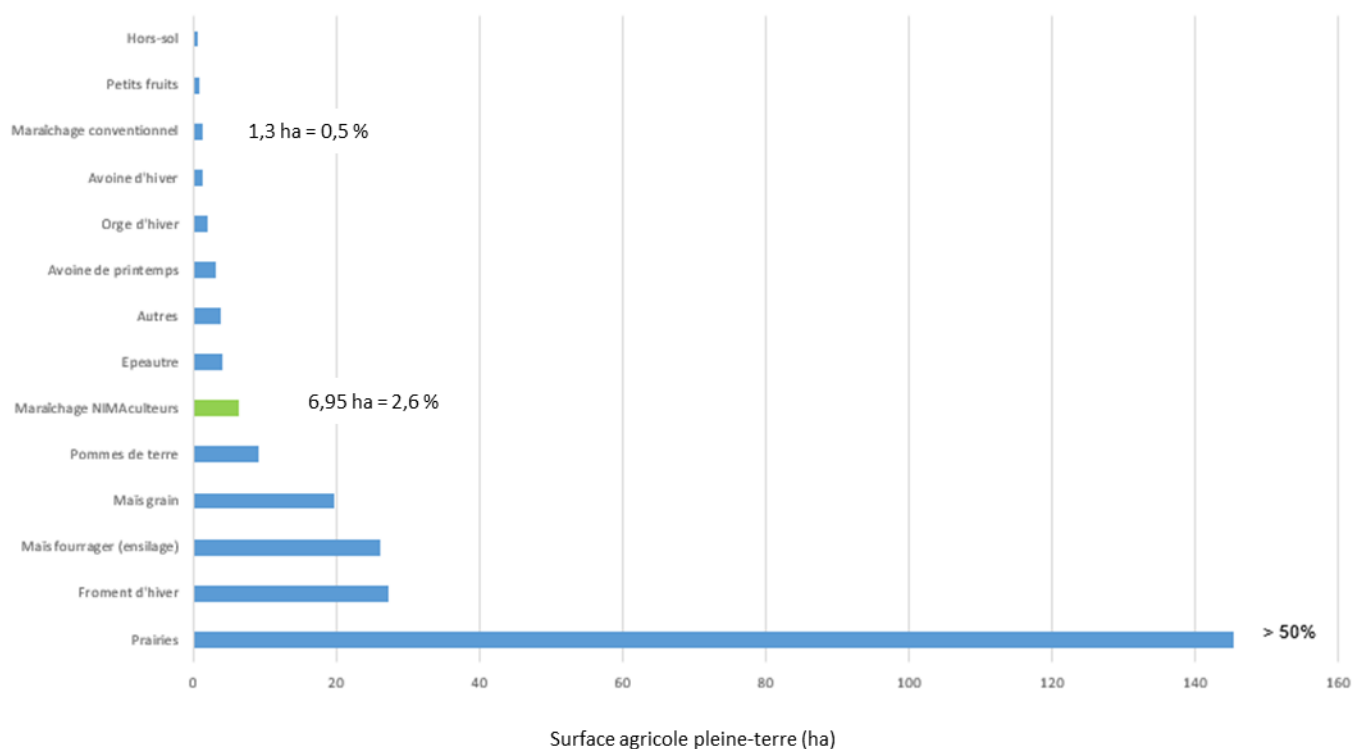
Tabel 4: Samenvatting van de gegevens over de in het BHG bebouwde oppervlakte (ha)
 (Bron: GLB-aangifte 2017 en verzamelde gegevens (interviews, pers, verslagen, besturen, 2018). LTR = landbouwtestruimte; O = Oppervlakte

		Données récoltées	PAC
Total des surfaces déclarées PAC			248
Total des S Agriculteurs traditionnels déclarées à la PAC			239,2
Surfaces déclarées PAC (ha)	Action traditionnelle légumes pleine-terre déclarée PAC *		1,3
	Potiron		0,46
	Poireau		0,3
	Chou rouge		0,42
	Chicons		0,1
	NIMAculteurs		8,8
		11,15	
	Bercail	2,7	4,5
	Fruit-Time	1	0,98
	Graines de Paysans (ETA) *	5,4 dont 2,1 cultivés	3,3
Surfaces agriculture urbaine (ha)	Groot Eiland *	0,15	
	Projets de maraichage en pleine-terre enquêtés hors ETA (Tableau 3) *	4,6	
	Hors-sol (Total)	0,6	
	Champignons de Bruxelles	0,08	
	Permafunghi	0,1	
	Little Food	0,04	
	Delhaize Boondael	0,035	
	Peas and Love (Caméléon)	0,12	
	BIGH	0,2	

* Oppervlakte groenteteelt in volle grond

De oppervlakte die momenteel effectief wordt bewerkt op de terreinen van de landbouwtestruimte van Graines de Paysans bedraagt 2,2 ha van de totale 5,4 ha vermeld in Tabel 4. Het is ook belangrijk te verduidelijken dat van de 4,5 ha die door Bercail aan het GLB werd aangegeven, wordt slechts 2,7 ha gebruikt voor de kweek van schapen in boomgaarden. Het zijn die 2,7 ha die opgenomen zijn in de kolom verzamelde gegevens van Tabel 4.

Figuur 7 biedt een totaalbeeld, als men bij de 239,2 ha die de traditionele landbouwers hebben aangegeven bij het GLB de gegevens optelt die werden verzameld via enquêtes op het terrein bij stadslandbouwers. In deze figuur stelt men vast dat de oppervlakte grasland goed is voor meer dan 50% van de gronden.

*Figuur 7. Verdeling van de oppervlakte (ha) van de landbouwpercelen in het BHG per soort productie en verhouding ten opzichte van het totale aantal percelen. De oppervlaktegegevens over groenteteelt door stadslandbouwers werden op het terrein verzameld.
(Bronnen: GLB-aangifte 2017 en verzamelde gegevens)*

5.4.2 Landbouwgronden in de rand

Hoewel het geen prioriteit vormt voor deze studie werden de gegevens over de landbouwgronden in de rand van het BHG opgenomen in Tabel 5 hieronder. Deze informatie is belangrijk en interessant in het licht van de doelstelling van de Good Food-strategie om tegen uiterlijk 2035 te zorgen voor 30% eigen productie van niet-bewerkt fruit en groente in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en zijn rand.

Deze studie gaat uit van een perimeter die zich uitstrekt over de 19 gemeenten die aan het BHG grenzen (Asse, Merchtem, Wemmel, Meise, Grimbergen, Vilvoorde, Machelen, Zaventem, Kraainem, Wezembeek-Oppeem, Tervuren, Overijse, Hoeilaart, Sint-Genesius-Rode, Linkebeek, Beersel, Drogenbos, Sint-Pieters-Leeuw, Dilbeek) en geen perimeter van 10 km zoals bepaald in de Good Food-strategie. De keuze om de oorspronkelijk vastgelegde perimeter uit te breiden heeft praktische redenen omdat de perimeter van 10 km rond het BHG met geen enkele administratieve of officiële grens overeenstemt. Het is daarentegen veel gemakkelijker om de statistieken per gemeente te verkrijgen.

De huidige perceelverdeling (Tabel 5) werd opgesteld op basis van de gegevens van de VLM alsook van het project Brussel Lust.

Tabel 5. Landbouwoppervlakte per soort teelt in het hinterland (Asse, Beersel, Dilbeek, Grimbergen, Meise, Merchtem, Overijse, Sint-Genesius-Rode, Sint-Pieters-Leeuw, Steenokkerzeel, Tervuren, Wemmel, Zaventem). Bron: Brussel Lust, 2018.

Soort teelt	Oppervlakte	Aandeel perceeloppervlakte in het hinterland (%)
Aardappelen (geen vroege) - Patates	1259,9	10,3
Suikerbieten - Betteraves sucrières	431,8	3,5
Tijdelijk grasland - Prairies temporaires	895,1	7,3
Blijvend grasland - Prairies permanentes	1151,1	9,4
Braakland - Jachères, friches	48,6	0,4
Winterhaver - Avoine d'hiver	/	/
Korrelmaïs - Maïs grain	2015,5	16,4
Kuilmaïs - Maïs fourrager (ensilage)	1592,9	13,0
Spelt - épeautre	/	/
Wintergerst - Orge d'hiver	943,7	7,7
Wintertarwe - Froment d'hiver	3241,6	26,4
Triticale - Triticale	42,5	0,3
Lentehaver - Avoine de printemps	/	/
Koolzaad en mosterdplant - Colza et moutarde	27,1	0,2
Vlas - Lin	10,4	0,1
Groententeelt - Maraîchage	596,7	4,9
Totaal	12257	100

Tabel 5 hierboven toont aan dat de teelt in de rand van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest gedomineerd wordt door wintertarwe (26% van de landbouwoppervlakte). De tweede plaats is voor de graslanden (17% van de landbouwoppervlakte), gevolgd door korrelmaïs (16% van de landbouwoppervlakte), kuilmaïs (13% van de landbouwoppervlakte) en aardappelen (10% van de landbouwoppervlakte). **Groenteteelt beslaat een oppervlakte van 596,7 ha, ofwel bijna 5% van de landbouwoppervlakte in de rand.** We ontvingen geen gegevens over het soort groenteteelt en de bestemming van de productie. We zijn dus niet in staat om hier de hoeveelheid groente en fruit te bepalen die in de rand wordt geproduceerd en door de Brusselaars wordt verbruikt.

5.4.3 Kwaliteit van de gegevens

Voor de projecten inzake professionele stadslandbouw gedragen door stadslandbouwers is de kwaliteit van de gegevens maar zozo omdat ze zijn gebaseerd op gesprekken met actoren die de percelen die ze gebruiken niet altijd aangeven. Dat komt omdat ze hun percelen niet bij het GLB kunnen aangeven omdat ze op te kleine oppervlaktes werken (percelen moeten ten minste 2 ha groot zijn om in aanmerking te komen. Bron: cel Landbouw) en soms zijn hun percelen zeer versnipperd. In het geval van groenteteeltprojecten vertegenwoordigt de nuttige aangegeven landbouwoppervlakte niet noodzakelijkerwijs de bebouwde

landbouwooppervlakte. Dat hangt samen met het vaak variabele aandeel paden tussen de teelten. Hoe dan ook moet een inventarisering van de klassieke landbouwooppervlaktes worden aangepast aan dit soort hoogst contextuele model.

De kwaliteit van de gegevens over traditionele landbouwers is beter. Die laatste moeten immers elk jaar systematisch bij het GLB aangeven welke percelen ze bebouwen en wat ze er planten om subsidies per hectare te ontvangen.

5.5. Mechanismen voor de toegang tot gronden van de stadslandbouwers in het BHG

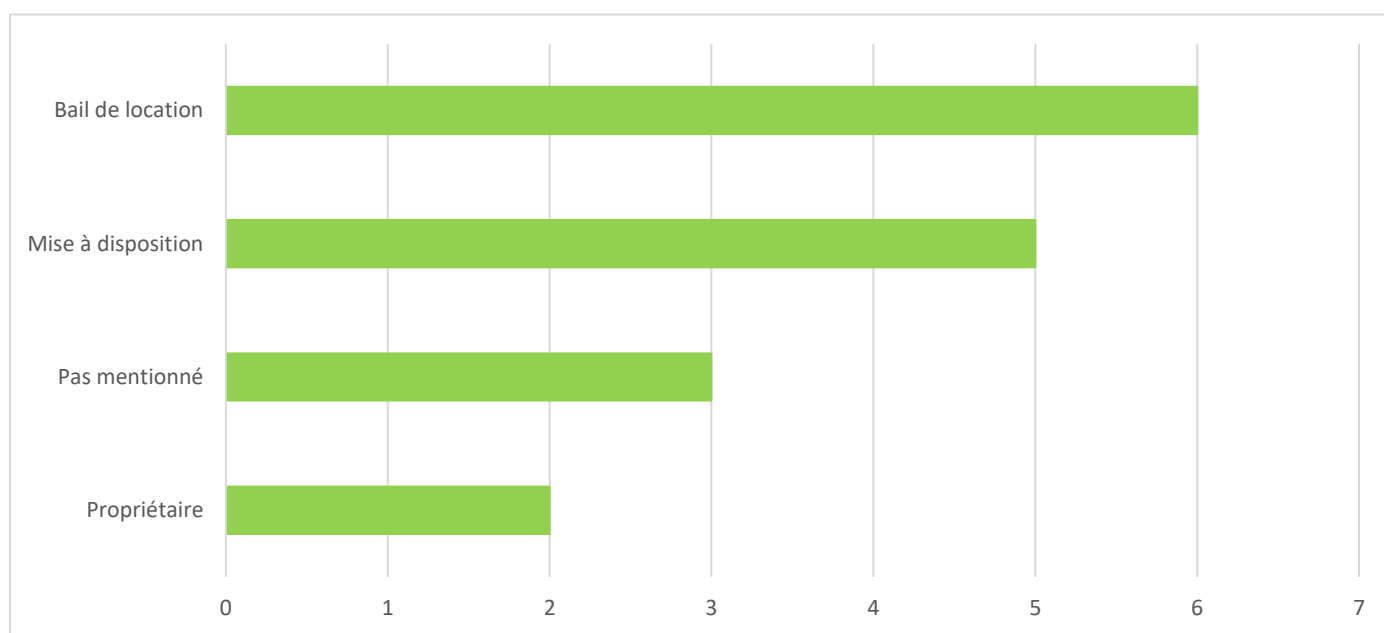
Deze indicator gaat na op welke wijze landbouwers toegang hebben tot gronden (bezit, type huurcontract, andere). Deze gegevens zijn zeer belangrijk om de duurzaamheid te meten evenals de vrijheid om landbouwprojecten op poten te zetten op deze gronden. In de traditionele landbouwomgeving loopt de toegang tot landbouwgronden niet altijd even vlot, maar in een stad is het nog moeilijker wegens de hoge vastgoeddruk. Dit aspect van de indicator houdt rekening met de situatie inzake de toegang tot gronden en zet deze problematiek in de verf, die in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest extra groot is.

Zoals Figuur 8 aantoont, hadden acht van de 16 bezochte projecten een huur- of pachtovereenkomst, vijf projecten gebruikten gronden die hen zonder al te veel garanties ter beschikking zijn gesteld door een eigenaar, waaronder drie projecten die gebruik kunnen maken van een terrein via de landbouwtestruimte die door het project BoerenBruxselPaysans wordt beheerd. De drie overige projecten wensten niet mee te delen op welke wijze ze toegang hadden gekregen tot gronden.

Dus slechts twee bezochte projecten zijn eigenaar van hun grond. Dat heeft zonder meer te maken met de extreem hoge kostprijs van een hectare landbouwgrond in het BHG, namelijk tussen 100 à 200.000 euro (Terre-en-Vue, 2018).

De andere projectdragers wensten niet dieper in te gaan op de voorwaarden verbonden aan hun huurovereenkomst en/of aan de terbeschikkingstelling van de gronden, wat iets zegt over hoe gevoelig dit onderwerp ligt, en het versterkt de indruk dat de wijze waarop toegang tot gronden wordt verworven gepaard gaat met heel wat onzekerheden.

Drie projecten springen eruit wat betreft hun exploitatieoppervlakte. Het gaat om een insectenkwekerij en twee projecten voor champignonteelt, alsook witloof. Die projecten maken geen gebruik van volle grond. Ze kunnen hun infrastructuur in hangars of kelders onderbrengen.

*Figuur 8. Type toegang tot gronden van de stadslandbouwprojecten in het BHG (n=15).
(bron: verzamelde gegevens)*

5.6. De primaire productie in het BHG

5.6.1 Primaire productie van stadslandbouwers in het BHG

Het verzamelen van de gegevens voor de berekening van de primaire productie van stadslandbouwers in het BHG bleek op meerdere vlakken moeilijker dan gedacht:

- 1) de groenteteeltprojecten met een kleine landbouwoppervlakte geven hun gronden niet aan bij het GLB. De huidige situatie heeft immers tot gevolg dat deze projecten i) geen aanspraak kunnen maken op GLB-steun of ii) dat de beheerskosten verbonden aan een dergelijke aangifteprocedure de verwachte steun zou overtreffen;
- 2) deze projecten steunen op een gevarieerde productie. Deze groentetelers produceren immers tientallen soorten groente, wat veronderstelt dat op eenzelfde tuinbed verschillende teelten elkaar opvolgen. De oogsten volgen elkaar op in de loop van de seizoenen, naargelang de verschillende teelten oogstrijp zijn. De primaire productie per soort groente en per toegekende oppervlakte schatten kost veel tijd, en menig stadslandbouwer is daartoe niet bereid;
- 3) dit zijn relatief jonge projecten. Het gebrek aan instrumenten en ondersteuning voor de landbouwtelling maakt dat het dus zowel voor de groentetelers als externe actoren moeilijk is toegang te krijgen tot stabiele gegevens en een beeld te krijgen van hun productiestroom.

Rekening houdend met deze obstakels kan men de primaire productie enkel berekenen op grond van de facturatie en de omzetcijfers.

Een objectieve en precieze raming zou vereisen dat alle landbouwactoren, en dus ook de stadslandbouwprojecten die op (zeer) kleine oppervlakten werken, hun gronden bij het GLB aangeven. Zo zou men op basis van de oppervlaktegegevens extrapolaties kunnen verrichten. Omdat een dergelijke administratieve stap tijd vereist, die deze actoren niet willen verkwisten, alsook welbepaalde vaardigheden, zou er kunnen worden nagedacht over een Begeleidingscel - bijvoorbeeld in het kader van de opdracht van stedelijke facilitator die onlangs door de Good Food-strategie werd opgestart - om deze aangifte van gronden te verwezenlijken.

Uitsluitend de projecten voor de kweek van schapen en insecten evenals voor de champignon- en witloofteelt in kelders konden nauwkeuriger gegevens over hun primaire productie leveren. Dat kan grotendeels worden verklaard door het feit dat deze projecten slechts een of twee producten produceren op afzonderlijke oppervlakten.

De plantaardige productie

Voor de geïnterviewde projecten (zie de interviewgids in Bijlage 2) inzake professionele groenteteelt in volle grond in het BHG (10 van de 16 bezochte projecten) kwamen we uit op een totale omzet van ongeveer **293.520 euro** (deze omzet stemt overeen met het omzetcijfer van de van de bezochte projecten voor groenteteelt in volle grond; n=10. Eén project voor groenteteelt in volle grond heeft zijn productie in t/jaar rechtstreeks geleverd. Die is hieronder opgenomen in de berekening van de totale productie).

NB: Ondanks de cijfermatige doelstelling van de Good Food-strategie, die zowel betrekking heeft op groente als op fruit, werd met het project voor de productie van klein fruit geen rekening gehouden bij deze berekening, wegens het ontbreken van gegevens over deze productie en de moeilijkheid om een parallel te trekken tussen de voorwaarden en het rendement van de productie van (klein) fruit en de voorwaarden en het rendement van de productie van groente.

We hebben ervoor gekozen groente afkomstig van groenteteelt in volle grond op te splitsen in drie categorieën, namelijk bladgroente, vruchtgewassen en wortelgewassen. Deze differentiatie houdt enerzijds rekening met een divers aanbod aan groente dat nodig is voor een evenwichtige voeding en waarmee het biomandje kan worden gevuld en anderzijds is ze geïnspireerd op de Good Food-strategie die stelt dat de vijf meest geconsumeerde groentesoorten wortelen, tomaten, salade, appels en uien zijn ... (Good Food-strategie, 2015).

Tabel 6 bevat de prijscategorieën per kilo (die sterk kunnen variëren) op basis van i) het soort product en ii) het soort afzetkanaal. De prijs van de biomandjes zijn die van een groenteteler, die is gebaseerd op de prijzen van de Waalse landbouwcoöperatieve Agricover; de prijzen voor restaurants zijn die van een groenteteler die rechtstreeks aan restaurants verkoopt en de prijzen voor kruidenierszaken zijn die van een groenteteler die rechtstreeks aan winkels zoals Färm, Sequoia, BEESCOOP, enz. verkoopt.

*Tabel 6. Prijzen van de verschillende soorten groente volgens hun afzetkanaal.
(Bronnen: gegevens uit de interviews)*

euro/kg	Biomandje	Restaurant	Winkel
Vruchtgewassen	3,4	7,2	4,2
Bladgroente	6,2	14,4	7,3
Wortelgewassen	1,9	9,1	3,1

Het is hier de bedoeling inzake de evaluatie van de professionele primaire landbouwproductie van groenteteeltprojecten gedragen door stadslandbouwers uit te gaan van dit globale omzetcijfer (**293.520 euro**) en verschillende hypothesen te onderzoeken om een cijferreeks te presenteren die representatief is voor de situatie.

De eerste hypothese rust op een landbouw **die zich in één type groente zou specialiseren**. De verschillende berekeningsmethodes hieronder steunen op de prijzen voor de **verkoop via biomandjes**.

NB: Die keuze werd gemaakt in het licht van i) de lagere prijs in vergelijking met de twee andere afzetkanalen; ii) het grotere aandeel geïnterviewde groentetelers (meer dan twee derde) dat hun producten afzet via dit afzetkanaal (cf. Tabel 9).

Hypothese 1: De Brusselse productie is gespecialiseerd: elke categorie is goed voor 100% van de productie

De totale productie zou in dat geval neerkomen op...

Vruchtgewassen => $293.520 \text{ (euro)} / 3,4 \text{ (euro/kg)} = \mathbf{86.329,4 \text{ kg}}$

Bladgroente => $293.520 \text{ (euro)} / 5,9 \text{ (euro/kg)} = \mathbf{49.749,2 \text{ kg}}$

Wortelgewassen => $293.520 \text{ (euro)} / 1,9 \text{ (euro/kg)} = \mathbf{154.484,2 \text{ kg}}$

Hypothese 2: De Brusselse productie is gediversifieerd: elke categorie is goed voor 33% van de productie

De tweede hypothese, die uitgaat van een gediversifieerd productiesysteem waarin de drie categorieën groente elk 1/3de bijdragen aan het globale omzetcijfer.

Vruchtgewassen (kg) => $96.861,6 \text{ (euro)} / 3,4 \text{ (euro/kg)} = \mathbf{28.488,7 \text{ kg}}$

Bladgroente (kg) => $96.861,6 \text{ (euro)} / 5,9 \text{ (euro/kg)} = \mathbf{16.417,22 \text{ kg}}$

Wortelgewassen (kg) => $96.861,6 \text{ (euro)} / 1,9 \text{ (euro/kg)} = \mathbf{50.979,8 \text{ kg}}$

De totale productie zou in dat geval neerkomen op **95.885,7 kg, ofwel 95,885 ton**.

De berekeningen hierboven corresponderen met de prijzen van de verkoop via biomandjes. De twee andere afzetkanalen (restaurants, winkels) leveren andere schattingen van de primaire productie op.

Tabel 7 vat deze cijfers samen, voor de twee productiehypothesen en voor de drie mogelijke afzetkanalen. Deze waarden situeren zich tussen een minimum van 20 ton (een landbouwsysteem dat slechts bladgroente produceert voor restaurants) en een maximum van meer dan 150 ton (een landbouwsysteem dat gespecialiseerd is in wortelgewassen voor biomandjes) (Tabel 7). De meerderheid van de groenteteeltmodellen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest heeft echter een gediversifieerde productie. De hypothese die dus het best bij de realiteit aansluit, is Hypothese 2. Dat beperkt de waardeschaal van de evaluatie van de primaire landbouwproductie via groenteteelt in het BHG tot een minimum van ongeveer 58 ton en een maximum van ongeveer 96 ton naargelang het gekozen afzetkanaal.

Tabel 7. Productie (kg) afhankelijk van de berekeningswijze en van de afzetkanalen.

Productiepercentage	Soort groente	Biomandje (kg)	Restaurant (kg)	Winkel (kg)
Hypothese 1	Vruchtgewassen	86 511	40 641	70 389
	Bladgroente	47 190	20 383	40 003
	Wortelgewassen	156 683	32 216	95 843
Hypothese 2	Vruchtgewassen	28 549	40 641	23 228
	Bladgroente	15 573	6 727	13 201
	Wortelgewassen	51 706	10 631	31 628
	Totaal	95 827	57 999	68 057

Het is interessant deze productie te bekijken in het licht van de doelstellingen van de Good Food-strategie. Als men in overweging neemt dat "elke Brusselaar 87,2 kg groente en fruit per jaar consumeert⁸", dan wordt er in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest⁹ jaarlijks 102.460 ton groente en fruit geconsumeerd. Vandaag dringen zich meerdere scenario's op:

- Als men in overweging neemt dat de productie 58 ton bedraagt, dan is die productie goed voor 0,06% van de Brusselse vraag;
- Als men in overweging neemt dat de Brusselse groenteteeltproductie overeenstemt met 96 ton, dan is die productie goed voor 0,09% van de Brusselse vraag;

Deze scenario's stemmen overeen met een gediversifieerde groenteteeltproductie. Als men uit gaat van de specialisatiehypothese, dan bedraagt de minimale productie 20 ton, wat overeenstemt met 0,02% van de Brusselse vraag. Zo zal ook de maximale productie van 150 ton overeenstemmen met 0,15% van de Brusselse vraag. Bovendien wenste een van de vollegrondsgroentetelers zijn omzet niet mee te delen. In plaats daarvan bezorgde hij zijn productie in ton per jaar. Die bedraagt ongeveer zeven ton per jaar en kan worden opgeteld bij de productie berekend op basis van de jaarlijkse omzetcijfers.

Het is duidelijk dat het percentage afhankelijk van het gekozen scenario varieert. Niettemin gaat het om slechts om en nabij een tiende procent.

De productie van champignons en witloof in kelders bedraagt achtereenvolgens gemiddeld 18 ton (bron: Permafungi en Le Champignon de Bruxelles) en 20 ton per jaar. Wanneer men in overweging neemt dat de

⁸"Uitgaande van het feit dat de gemiddelde groente- en fruitconsumptie per bewoner 87,2 kg/jaar is (bron: Vlaams Centrum voor Agro- en Visserijmarketing), moet jaarlijks ongeveer 27 kg fruit en groenten per bewoner worden geproduceerd (30%)" – Studie naar de strategie voor het Brussels Gewest voor een duurzamere voeding – gedeelte commerciële stadslandbouw, Gembloux Agri Bio Tech, 2015.

⁹ Brussel telt 1.175.000 inwoners (Rijksregister, algemeen bevolkingscijfer (bevolkingsregister, vreemdelingenregister of wachtregister), 2016).

groenteteeltproductie rond de 96 ton schommelt¹⁰ en dat men er deze laatste grondloze productie/productie in kelders aan toevoegt, dan komt men aan 140 ton per jaar.

De primaire productie van de 13 projecten van de in 2017 bezochte stadslandbouwers (berekend op basis van de bezochte groenteteeltprojecten en projecten in kelders; $n = 13^{11}$), bedroeg ongeveer 140 ton ofwel 0,13% van de Brusselse vraag, als men uitgaat van de hypothese waarin de Brusselse productie gediversifieerd is en dat ze via biomandjes aan de man wordt gebracht (ongeveer 96 ton), vermeerderd met de productie van champignons (ongeveer 18 ton) en de productie van witloof (ongeveer 20 ton).

De hele productie groenteteelt in volle grond (ongeveer 100 ton) werd op een **slordige** 5,2 hectare¹² verbouwd (cf. Tabel 3, omvat niet de productie van klein fruit). Men kan bijgevolg besluiten dat **het gemiddelde rendement per hectare ergens rond de 19,2 ton ligt** in dit soort productiemodel.

Op basis van deze gegevens is het mogelijk de nodige oppervlakte te extrapoleren die nodig is om te voldoen aan de Brusselse vraag naar verse groente en fruit. De berekening correspondeert met de vraag (102.460 ton/jaar) gedeeld door het rendement (19,2 ton/ha*jaar) (Tabel 8).

Ook Permafunghi (0,1 ha) en Champignon de Bruxelles (0,08 ha) produceren ongeveer 18 ton champignons en 20 ton witloof per jaar. Het gemiddelde rendement van deze twee grondloze projecten bedraagt dus rondom en nabij de 200 ton/ha/jaar.

Tabel 8: Samenvatting van de Brusselse cijfers over de vraag naar niet-bewerkte groente en fruit, over het productierendement van de stadslandbouw (SL) en over de nodige productieoppervlakte om te voldoen aan de vraag en de 30%-doelstelling van de Good Food-strategie

¹¹ Dat wil zeggen de 11 bezochte groenteteeltprojecten, en de twee projecten inzake de productie van champignons in kelders, die voor deze studie ook werden geïnterviewd).

¹² Berekening uitsluitend gebaseerd op de landbouwoppervlakte van de projecten voor groenteteelt in volle grond, die werden bevraagd in het kader van deze overheidsopdracht (Tabel 3), die dus overeenstemmen met een deel van de gegevens "Graines de Paysans" (drie van de zeven projecten) alsook met alle gegevens "Andere groenteteelt in volle grond" die zijn weergegeven in Tabel 4.

Consommation bruxelloise en fruits et légumes (t)	102.460
30% de la consommation bruxelloise en fruits et légumes (t)	30.738
Rendement de l'AU bruxelloise (t/ha/an)	20
Surface nécessaire pour produire 100% de la demande bruxelloise en fruits et légumes (ha)	5.336
Surface nécessaire pour produire 30% de la demande bruxelloise en fruits et légumes (ha)	1.600

Op basis van de hypothesen die aan bod kwamen in de Good Food-strategie (de consumptie van verse groente en fruit van de Brusselaars bedraagt 102.460 ton/jaar) en in deze studie, is de oppervlakte volle grond de nodig is om 100% te voldoen aan de Brusselse vraag naar groente en fruit 5.336 ha.

Om de doelstelling van 30% van de Brusselse vraag te halen, zou de oppervlakte 1.600 ha bedragen¹³.

De Good Food-strategie schoof in 2015 het cijfer van 590 hectare naar voren, met een optimistisch geschat rendement van de groenteteelt van 60 ton/ha.

Hier moet worden opgemerkt dat een evenwichtig dieet niet uitsluitend op verse groente en fruit is gebaseerd. Het aandeel granen is zeer groot. Bovendien verbruikt de groenteteelt veel organisch materiaal. Het is dus zeer belangrijk dat ook de veeteelt wordt betrokken bij deze productiesystemen.

5.6.2 Primaire productie van de traditionele landbouwers

De plantaardige productie

Tabel 9 bevat de cijfers van de primaire productie van landbouwoppervlaktes die bij het GLB werden aangegeven. De primaire productie wordt berekend op grond van de bij het GLB aangegeven oppervlakten (gegevens van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest) en van het gemiddelde rendement van elk van de teelten (witboek, kerncijfers landbouw van STATBEL). Hier werden het gemiddelde rendement van de teelten berekend op grond van de Belgische rendementscijfers van de vijf laatste jaren (2012 tot 2016) die in de technische literatuur zijn geïnventariseerd (witboek, kerncijfers landbouw van STATBEL). Niet alle gegevens zijn in de literatuur terug te vinden of ze zijn zeer onregelmatig.

¹³Totale oppervlakte van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 161 km² ofwel 16.100 ha. De oppervlakte die vereist is voor het produceren van 30% van de Brusselse vraag komt dus overeen met 14% van de totale oppervlakte van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

*Tabel 9. Gemiddeld rendement (ton/ha) en globale productie (ton) van de verschillende soorten teelten geproduceerd door traditionele landbouwers in het BHG.
(Bron: GLB-aangiftes 2017, Statbel 2018)*

Soort teelt	Oppervlakte (ha)	Gemiddeld rendement (ton/ha)	Productie (ton)
Graslanden	145.5	8.1	1178.3
Wintertarwe	27.3	8.7	237.3
Kuilmaïs	26.0	43.7	1139.7
Korrelmaïs	19.7	11.2	221.1
Aardappelen	9.2	45.8	420.9
Spelt	4.1	7.0	28.9
Andere	3.9	N.v.t.	N.v.t.
Lentehaver	3.2	3.1	9.8
Wintergerst	2.0	8.2	16.3
Winterhaver	1.4	5.4	7.4
Conventionele groenteteelt	1.3	N.v.t.	N.v.t.
	243.6		Ongev. 3260

De traditionele landbouw in het BHG produceert ongeveer 3260 ton gewassen in één jaar tijd. Deze productie is echter niet bestemd - of althans zeer gedeeltelijk - voor Brussels verbruik (bron: Terre-en-vue). De berekening van de productie m.b.t. de graslanden is trouwens enkel geldig in de gevallen waar ze worden gebruikt als weilanden voor vee. Maar gezien er slechts twee landbouwers met een kudde overblijven in het BHG, kan men zich voorstellen dat de meeste van deze graslanden niet langer worden gebruikt als weilanden, maar wel om er paarden op te zetten en in werkelijkheid worden ze niet meer gebruikt voor de productie van gewassen.

De dierlijke productie

Wat de melkproductie betreft, heeft het interview met de enige melkproducent in het BHG ons gemiddelde jaarcijfers opgeleverd. De melkproductie bedraagt ongeveer 500.000 liter per jaar.

Voor de vleesproductie kon slechts een schatting worden gemaakt omdat de betrokken kweker niet wenste mee te werken.

5.6.3 Kwaliteit van de gegevens

De gegevens over de productie van verse groente moeten worden gerelativeerd in het licht van de hypothesen die werden gehanteerd bij de berekeningsmethode die hierboven werd verduidelijkt.

De gegevens over de productie van grote teelten hangen af van de kwaliteit en de beschikbaarheid van de gegevens over het gemiddelde rendement van elk van deze teelten in de Belgische technische literatuur. Het gemiddelde rendement van een grasland schommelt immers sterk naargelang de bodemgesteldheid en het klimaat. Er zijn maar weinig gegevens over het gemiddelde rendement per hectare voor lentehaver.

Vooralsnog hebben deze gegevens betrekking op schattingen aan de hand waarvan tendensen kunnen worden opgesteld over elke afzonderlijke productie.

5.7. Afzetkanalen

5.7.1 Afzetkanalen van de stadslandbouwers

Tabel 10 toont de verschillende verkoopstrategieën van stadslandbouwersprojecten. Drie projecten hebben hun afzetkanalen niet duidelijk meegedeeld. Ze konden hier dus niet worden besproken.

Er zijn twee verkoopstrategieën, namelijk concentratie en diversificatie. Acht van de 12 projecten concentreren zich immers op welbepaalde afzetkanalen, d.w.z. dat ze meer dan de helft (>50%) van hun productie afzetten via één kanaal. Anderzijds hanteren vier projecten een gediversifieerde verkoopstrategie, waarbij ze de helft of minder dan de helft van hun productie afzetten via meerdere afzetkanalen.

Het is zonder meer vermeldenswaardig dat alle onderzochte projecten het grootste deel van hun primaire landbouwproductie rechtstreeks bestemmen voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en dat ze allemaal volgens het principe van de korte keten werken.

*Tabel 10. De verschillende afzetkanalen voor de projecten die hun afzetkanalen hebben meegedeeld; n = 12.
((Bron: verzamelde gegevens).*

Actoren	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L
Afzetkanalen (%)												
Biomandjes korte keten	100	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
SAGAL	0	0	0	0	0	75	0	0	50	50	33	0
Sociale kruidenier	0	0	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kruidenier-Winkel	0	0	0	100	0	8.3	15	10	0	8	33	33
Verkoop op de boerderij	0	0	0	0	3	8.3	0	20	0	35	33	10
Boeren & Buren	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	20
Restaurant	0	0	0	0	0	0	70	70	0	7.5	0	33
Markt	0	0	0	0	0	0	15	0	50	0	0	0
Zelfpluk, type SAGAL	0	0	0	0	97	8.3	0	0	0	0	0	0
Productie bestemd voor het BHG (%)	85	100	100	N.v.t.	100	100	85	100	100	100	100	100

5.7.2 Afzetkanalen van de traditionele landbouwers

Op grond van de zeldzame gesprekken die we hebben gehad met traditionele landbouwers, lijkt het erop dat die laatsten voornamelijk voor de industrie produceren. Deze gegevens zouden moeten worden geverifieerd in de tweede fase van de opdracht, maar ze veronderstellen alvast dat er weinig is geweten over de bestemming van de productie en dat ze slechts in geringe mate op het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is gericht.

Niettemin blijkt uit een bezoek aan de laatste melkboerderij in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest dat deze ongeveer 8.000 liter rauwe melk op de boerderij verkoopt, dat wil zeggen rechtstreeks aan de consument. Deze boer verkoopt ook een deel van zijn melk aan een buur die er ijs van maakt. Uit de interviews komt naar voren dat de klandizie van de traditionele landbouwers hoofdzakelijk bestaat uit vreemdelingen en migranten.

5.7.3 Kwaliteit van de gegevens

De gegevens over de stadslandbouwers hebben betrekking op schattingen van de actoren over het aandeel van hun productie dat ze via dit of dat afzetkanaal hebben verkocht. Deze informatie is vaak nog niet gesystematiseerd en gestandaardiseerd bij deze jonge projecten. Bovendien zijn ze voortdurend op zoek naar nieuwe afzetkanalen. Deze gegevens kunnen dus van jaar tot jaar verschillen.

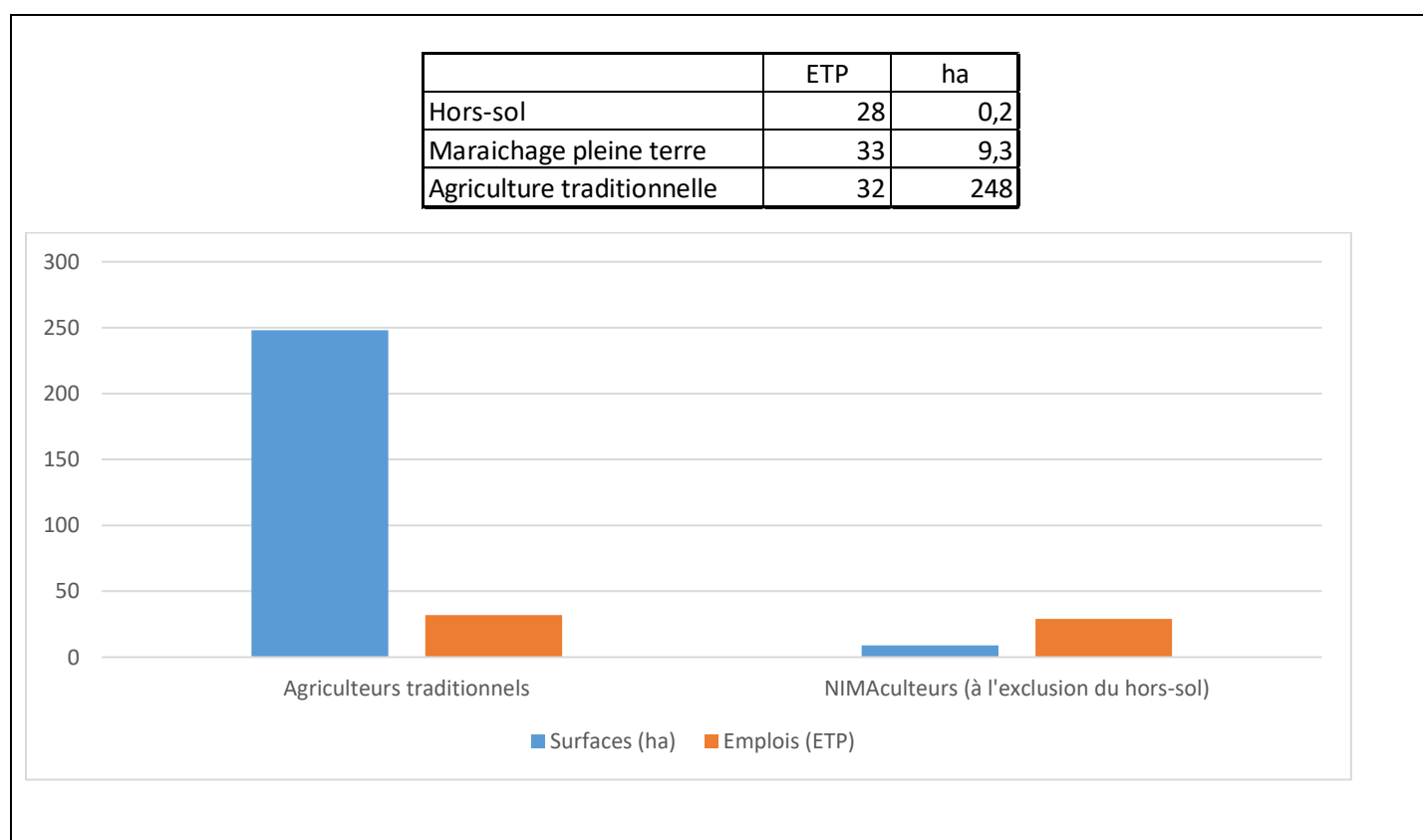
De gegevens over de bestemming van de productie van de traditionele landbouwers zijn zeer zeldzaam en zouden diepgaander moeten worden onderzocht.

5.8. Werkgelegenheid

5.8.1 Voltijds Equivalenten (VTE)

Deze indicator moet een beeld geven van de tewerkstelling die de professionele landbouw in het BHG oplevert. Alle onderzochte projecten samen zijn goed voor een equivalent van 61 VTE's. Hier moet worden opgemerkt dat deze opdracht niet alle projecten inzake stadslandbouw kon onderzoeken. Er bestaat ook een zeker aantal projecten dat in 2018 in volle oprichtingsfase zat. Het cijfer van 61 VTE's is dus een onderschatting.

Van deze 61 VTE's worden er 28 gecreëerd op zeer kleine oppervlaktes (0,2 ha, zie Tabel 4), door drie projecten voor grondloze productie, zoals insectenweek, teelt van champignons en witloof, enz. De 33 overige VTE's zijn samen goed voor een productieoppervlakte voor groente- en veeteelt van 9,3 ha, voor 13 stadslandbouwprojecten van stadslandbouwers, d.w.z. de 11 onderzochte groenteteeltprojecten in Tabel 3 alsook Bercail en Fruit-Time. Het is bovendien interessant dat de 32 traditionele landbouwers die nog meer dan 250 hectare verbouwen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest 32 arbeidsplaatsen scheppen en waarschijnlijk (on)rechtstreeks nog meer (familie, landarbeiders, enz.). Ook dit cijfer is dus een onderschatting. Niettemin wijzen de cijfers in Figuur 9 op een duidelijke trend, namelijk dat de stadslandbouw op een kleine landbouw een bron van tewerkstelling kan zijn.

Figuur 9: Bebouwde oppervlaktes (ha) en arbeidsplaatsen (VTE) m.b.t. traditionele landbouwers en stadslandbouwers. (Bron: verzamelde gegevens).

We kunnen het aantal gecreëerde arbeidsplaatsen dat op alle beschikbare landbouwgronden in het BHG op basis van deze resultaten makkelijk extrapoleren, ervan uitgaande dat deze gronden worden bewerkt volgens

een landbouwmodel dat stoelt op kleine oppervlakte en groenteteelt bijvoorbeeld. De toepassing van de regel van drie toont aan dat als er ongeveer 30 VTE's worden gecreëerd op ongeveer 9 ha, de Brusselse stadslandbouw - met 250 ha bebouwde grond - 830 arbeidsplaatsen zou kunnen opleveren. Als men anderzijds uitgaat van de schatting in punt 5.6 van de oppervlakte die nodig zou zijn om te voldoen aan 100% van de Brusselse vraag, dan zou het bebouwen van 5.300 ha grond 17.600 arbeidsplaatsen creëren. Als men zou voldoen aan 30% van de Brusselse vraag (doelstelling van de Good Food-strategie), dan zou men 1.600 ha moeten bebouwen, wat 5.300 arbeidsplaatsen zou genereren.

Maar zo eenvoudig zit het allemaal niet in elkaar. Het volstaat immers niet om eventjes jonge stedelijke groentetelers op de Brusselse landbouwgronden te vestigen.

In het licht daarentegen van de volgende zaken:

- de potentiële jobcreatie van de landbouwmodellen gebaseerd op (zeer) kleine oppervlaktes;
- de gemiddelde leeftijd van de traditionele landbouwers in vergelijking met die van de stadslandbouwers (Figuur 2);
- de problematiek betreffende de toegang tot gronden voor jongeren die een landbouwactiviteit willen starten;
- het gebrek aan technische vaardigheden en opleidingen van de stadslandbouwers;
- het ontbreken bij Brusselaars en in het bijzonder bij de stadslandbouwers aan banden met het landbouwersmilieu in hun buurt,

zou samenwerking op middellange en lange termijn met de traditionele landbouwers interessant kunnen zijn. Die samenwerking zou kunnen zorgen voor een uitwisseling van landbouwkennis en een vertrouwensband tussen de actoren van de Brusselse landbouwsector (bron: Terre-en-vue).

5.8.2 Criteria inzake duurzaam werk

Aan de hand van de elementen die in punt 5.8 werden uiteengezet, lijkt het steeds vanzelfsprekender dat de stadslandbouw in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest sinds een aantal jaar een arbeidspotentieel schept. Maar er blijven nog wat vragen onbeantwoord op het gebied van de kwaliteit en duurzaamheid van deze jobs. De beschikbare gecentraliseerde economische statistieken houden nooit rekening met dit duurzaamheidscriteria¹⁴ en hebben betrekking op de voedingsmiddelensector in zijn totaliteit. Gelet op de beperkingen van een top-downaanpak op basis van de bestaande statistieken, wilden we de eerste grondslagen leggen voor een later diepgaander onderzoek over de kwaliteit en de duurzaamheid van de tewerkstelling in de sector van de professionele stadslandbouw. De onderzochte projectdragers beoordeelden negen criteria aan de hand van een schaal gaande van 1 tot 5 om een duidelijker beeld te krijgen van hun werkomstandigheden. Deze criteria waren geïnspireerd op de doctoraats thesis van Antoinette Dumont (2018).

De criteria worden als volgt gedefinieerd:

¹⁴ De kwantitatieve indicatoren over jobcreatie zijn a priori gekend, zoals het aantal gecreëerde arbeidsplaatsen, het aantal mannen en vrouwen of jongeren onder de 35 jaar die toegang hebben tot werk, het aantal heringeschakelde werkzoekenden, enz. Maar het is veel interessanter zich te buigen over de kwaliteit van de gecreëerde jobs, op het vlak van stabiliteit, welzijn, de 'niet-delokaliseerbaarheid', vaardigheden, wat ons tot begrippen als 'waardig', 'stabiel', 'fatsoenlijk' werk brengt.

1. De *mate van zelfstandigheid en controle* geeft aan tot op welke hoogte de landbouwers beperkt/vrij zijn bij het maken van technische en economische keuzes bij het bedrijven van hun soort landbouw. De indicator werd geïnterpreteerd als de capaciteit van projectdragers om te ondernemen en te innoveren.
2. Het *inkomen* verwijst naar het bedrag dat de producent als natuurlijke persoon afhoudt van zijn winst om zichzelf uit te betalen; voor een producent met een onderneming stemt dat inkomen overeen met het loon dat de vennootschap van de producent stort (doorgaans 'loon van de bedrijfsleider' genoemd). Deze bedragen weerspiegelen niet altijd de financiële situatie van de onderneming en hangen sterk af van de persoonlijke keuzes van elke producent. De *sociale voordelen* zijn van uiteenlopende aard. Ze omvatten bijvoorbeeld subsidies, persoonlijke verzekeringen en verzekeringen van de teelten of productief kapitaal.
3. De *werk(on)zekerheid* beoordeelt het risico zijn werk te verliezen of te moeten stoppen met werken wegens economische redenen.
4. Het aspect *gezondheid op het werk* verwijst naar de aanwezigheid van ziektes of andere lichamelijke en geestelijke gezondheidsproblemen die de producent aanduidt als het gevolg van zijn werk.
5. De *positie* die de producent in zijn maatschappelijke omgeving inneemt, beoordeelt de mate waarin de producenten zich evenwaardig voelen aan andere mensen die ze tijdens hun werk ontmoeten (overheden, vakbonden, burens, klanten, FAVV-inspecteurs, organismen voor biocertificering, enz.).
6. De dimensie *arbeidstijd* evalueert de tijd die wordt besteed aan alle taken die verband houden met het werk, zoals de productie en de verwerking, marketing en verkoop, alsook administratieve taken.
7. De indicator *vaardigheden* gaat na in welke mate de producenten vinden dat ze beschikken over de nodige vaardigheden, knowhow en capaciteiten voor het uitvoeren van hun werk, en in welke mate ze vinden dat ze toegang hebben tot informatie, advies en opleidingen om deze vaardigheden en kennis te verwerven. Deze indicator vraagt meer bepaald naar de persoonlijke opleiding van de producent maar ook naar de beschikbaarheid en kwaliteit van de technische opleidingen in het BHG.
8. De *aan het werk verbonden voordelen* (8) en het *comfort/de zwaarte van het werk* (9) meten de dagelijkse werkvreugde, de (des)interesse voor het werk, de voor- en nadelen van het werk. enz.

Tabel 11 bevat alle op het terrein verzamelde beoordelingen.

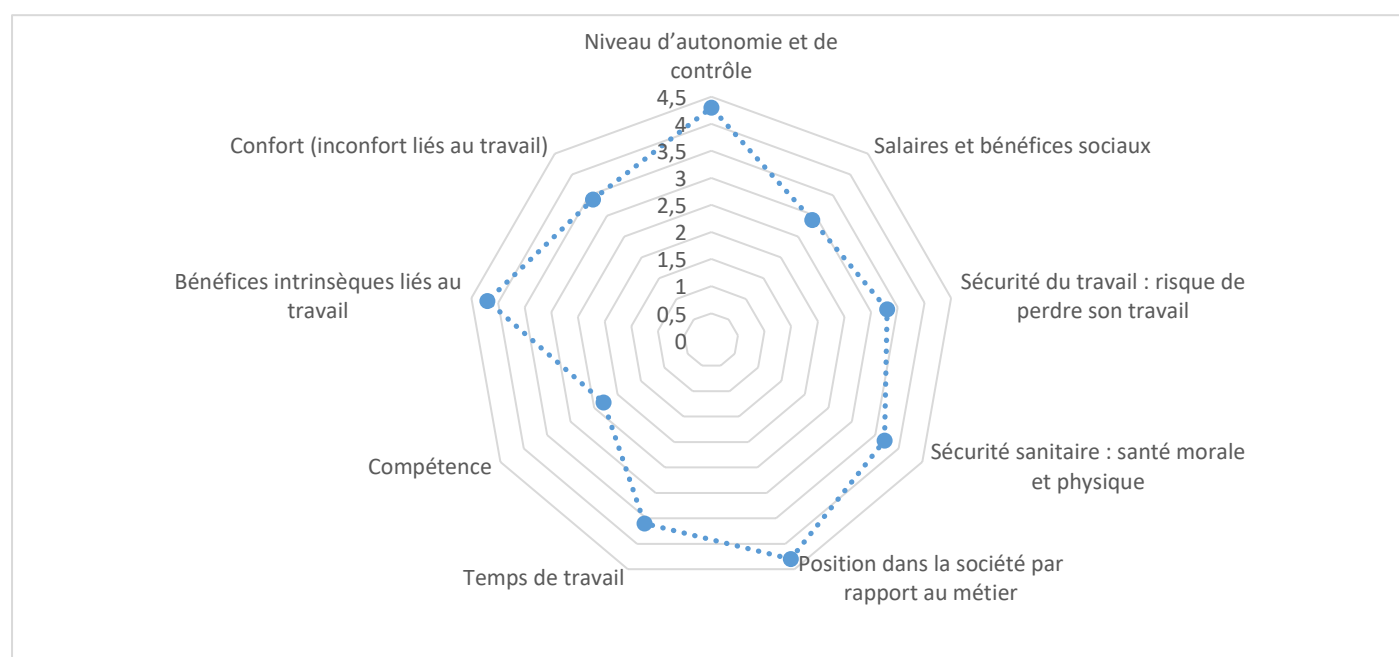
Tabel 11. Criteria inzake duurzaam werk, n=12. Bron: verzamelde gegevens

	A	D	E	H	I	J	K	L	M	Q	R	S	Gemiddeld
Niveau van zelfstandigheid en controle	4	3	4.5	4	4	4.5	4	4	4	5	5	5	4.3
Inkomen en sociale voordelen	4.5	2	4.5	3	4	2	3	2.5	2	3	1	3.5	2.9
Veiligheid op het werk	3.5	4	4.5	3	4	1	3	4	4	3	3	3	3.3
Geestelijke en lichamelijke gezondheid	3	5	4.5	3	4	4	4	3	3	3	4	3.5	3.7
Maatschappelijke positie in verband	4	5	4	4	4	4.5	4	4	4	5	4	5	4.3

met het beroep														
Werktijd	3.5	5	3.5	2	4	4	4	N.v.t	.	4	3	4	3	3.6
Vaardigheden	3	2	2	3	3	2	3	2	.	1	2	0	5	2.3
Voordelen verbonden aan het werk	4.5	5	4.5	4	4	4	3	N.v.t	.	4	5	4	4.5	4.2
Comfort (vs. zwaarte) van het werk	3	4	N.v.t	N.v.t	3	3	4	N.v.t	N.v.t	.	3	4	N.v.t	3.4

Van de 19 geïnterviewde projectdragers hebben er zeven niet op deze relatief gevoelige vragen geantwoord. Niettemin toont deze tabel aan dat de criteria betreffende *de mate van zelfstandigheid en controle*, de *positie die de producent in zijn maatschappelijke omgeving inneemt m.b.t. zijn beroep* alsook de *aan het werk verbonden voordelen* gemiddeld hoger dan 80% scoren ($> 4/5$; achtereenvolgens 4,3 - 4,3 en 4,2). De criteria inzake *lichamelijke een geestelijke gezondheid* en *arbeidstijd* scoren boven de 70% ($> 3/5$; achtereenvolgens 3,7 en 3,6). Criteria zoals *inkomen en sociale voordelen*, *werk(on)zekerheid* en *comfort/zwaarte van het werk* scoren onder de 70% ($> 3/5$; achtereenvolgens 2,9 en 3,4). Het laatste criterium in verband met vaardigheden scoort minder dan 50% ($< 2,5/5$; waarde: 2.3).

Figuur 10 bevat een visuele weergave van het gemiddelde van elk van de 9 criteria.

Figuur 10. Gemiddelde voor elk van de indicatoren inzake de duurzaamheid van het werk voor alle interviews. (Bron: gegevens Tabel 10).

We stellen vast dat criteria afhankelijk van interne parameters van het project zoals de *mate van zelfstandigheid en controle*, de *aan het werk verbonden voordelen* of de *maatschappelijke positie m.b.t. het beroep* de hoogste scores krijgen, terwijl criteria die afhangen van externe parameters zoals het *inkomen en*

de sociale voordelen, werk(on)zekerheid en de vaardigheden minder goed scoren. Het zijn echter die laatste criteria waarop het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kan ingrijpen, met name door:

- te voorzien in een wettelijk en administratief kader, alsook een statuut aangepast aan de professionele stadslandbouwsector;
- de toegang tot subsidies (GLB-steun bijvoorbeeld), persoonlijke verzekeringen en verzekeringen van teelten of productief kapitaal te vergemakkelijken voor de professionele stadslandbouwsector;
- de toegang tot informatie, advies en opleidingen voor het verwerven van vaardigheden en kennis te faciliteren;

En zodoende het risico op het verdwijnen van jobs of op de stopzetting om economische redenen tot een minimum te beperken.

5.9 Milieu-, economische en maatschappelijke performantie

Deze indicator lijkt ons nog wat vaag. Daarom hebben we beslist de actoren deze milieu-, economische en maatschappelijke performantie te laten definiëren, wat een afzonderlijke definitie voor elk van de projecten heeft opgeleverd. Dat leidde bij ons tot de gedachte dat elke definitie eigen is aan elk afzonderlijk project. In een tweede fase van de opdracht zouden de verwachtingen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest aangaande deze milieu-, economische en sociale performantie moeten worden verduidelijkt.

Deze eerste aanzet levert al een voorlopig beeld op van de veelheid aan begrippen die schuilgaan achter het begrip performantie.

Hieronder volgen enkele voorbeelden van definities:

"Economisch: geen rekening houden met arbeidstijd. Zich dus niet baseren op een salaris/tijdschema van ten minste 1500 euro/maand. Milieu: zorgen voor biodiversiteit. Sociaal: producenten en consumenten samenbrengen."

"Economisch: Rendabel, men moet van zijn arbeid kunnen leven. Milieu: Biologische landbouw bedrijven, maar niet per se gecertificeerd. Sociaal: Sensibilisering is een absolute must. Presteren is innoveren."

"Milieu: Grond in een betere staat achterlaten dan bij de verwerving: de grond verrijken met organische grondstoffen, creatie van een volume aarde en aanplanten van bomen. Economisch: Rendabel zijn. Sociaal: Banen scheppen."

"Economisch: Een waardig loon en een aangepast statuut (seizoensarbeider met weinig vastigheid). Maatschappelijk: betrokkenheid bij de buurt. Ecologisch: volle grond en de grond verrijken. Maar over het algemeen hangt dat, ondanks alles, in dit geval af van de toegang tot gronden, wat onzeker is."

6. Bespreking

In dit gedeelte worden de drie cijfermatige doelstellingen van de Good Food-strategie besproken in het licht van de nieuwe elementen aangedragen door de afgeronde overheidsopdracht.

"In 2035 moet de professionele stadslandbouw in stedelijk en randstedelijk gebied (perimeter van 10 km rond het BHG) goed zijn voor 30% van de onbewerkte groente en fruit verbruikt door de Brusselaars (in kg) - de doelstelling voor 2020 is 5%."

De verzamelde resultaten laten niet toe welomlijnde conclusies te trekken wegens de onvolledigheid van de verzamelde gegevens. Niettemin laten ze toe om de primaire productie van de professionele stadslandbouw op een welbepaald tijdstip (T) vast te leggen. Deze studie leverde een waardeschaal op voor de Brusselse professionele productie van verse groente en fruit op basis van verschillende hypothesen. We staan momenteel dus nog ver af van het behalen van de doelstellingen van de Good Food-strategie. Ook stellen we vast dat alle stadslandbouwprojecten gedragen worden door jonge mensen. Dat verklaart mee de lage score.

Er bestaat daarentegen een echte dynamiek en groei met betrekking tot de stadslandbouwprojecten. In een periode van drie teeltseizoenen verdubbelde hun aantal immers bijna (Figuur 1). Dat hangt nauw samen met de initiatieven van het gewest en de partners, in het bijzonder de landbouwtestruimte van BoerenBruxselPaysans¹⁵. Nu komt het erop aan de projecten van de groentetelers van wie de vestiging werd gefaciliteerd door de landbouwtestruimte te verduurzamen. Om te kunnen rekenen op de bijdrage van die laatsten bij het behalen van de doelstellingen van de Good Food-strategie blijkt het uiterst belangrijk hen toegang te garanderen tot gronden voor langere periodes, na de twee proefjaren op de landbouwtestruimte.

De traditionele landbouwers vormen de tweede groep actoren die grotendeels bijdragen aan de professionele primaire productie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en dus aan de productiedoelstellingen van de Good Food-strategie. Uit deze studie blijkt evenwel dat de meerderheid van de teelten op de Brusselse landbouwgronden bestemd zijn voor veevoeder (graslanden, kuilmaïs, enz.). Zoals verduidelijkt in punt 5 (Resultaten) moet 102.460 ton per jaar verse groente en fruit worden geproduceerd om te voldoen aan de Brusselse behoefte ter zake. Als men weet dat i) het gemiddelde rendement van de gediversifieerde groenteteeltprojecten op een kleine oppervlakte ongeveer 20 ton/ha bedraagt en ii) men uitgaat van de hypothese dat alle momenteel bebouwde gronden in het BHG (ongeveer 250 ha) volgens dit productiemodel werkt, komt men tot een professionele primaire productie van ongeveer 5000 ton op deze 250 hectare. Deze theoretische productie zou goed zijn voor 4,9% van de totale Brusselse consumptie. Dat hypothetische cijfer komt overeen met de doelstelling van de Good Food-strategie voor 2020. Om de doelstelling van 30% te bereiken, is er dus nog ongeveer behoefte aan 1350 ha (1600 ha - 250 ha) groenteteelt. Welnu, de 19 gemeenten in de rand rond het BHG tellen momenteel 12.597 ha landbouwgronden, waarvan 597 ha zijn aangegeven bij het GLB als gronden gebruikt voor groenteteelt. Deze cijfers benadrukken de noodzaak om de stad weer met haar hinterland en de producenten in de rand te verbinden, maar ook om de randstedelijke productie van groente en fruit bestemd voor het BHG op te drijven.

¹⁵ BoerenBruxselPaysans is een partnerschap tussen zes actoren, namelijk de vzw's *Le Début des Haricots*, *Terre-en-vue*, *Groen en Blauw Huis*, *Crédal*, de gemeente *Anderlecht* en Brussel Leefmilieu.

Deze werkhypotheses moeten vanzelfsprekend niet naar de letter worden genomen. Er moeten nog verschillende punten worden verduidelijkt. Ten eerste is het vanuit een voedingsoogpunt duidelijk dat de consumptie van verse groente en fruit noodzakelijk is, maar dat ze niet volstaan voor een evenwichtig dieet. Ook granen en aanvullende eiwitbronnen zijn immers vereist. Ten tweede is de groenteteelt, vanuit een landbouwkundig oogpunt beschouwd, een teeltvorm die de grond uitput en dus is het noodzakelijk de gronden regelmatig te verbeteren door bemesting. Een aanzienlijke en regelmatige aanvoer van mest is dus onontbeerlijk om de productie op peil te kunnen houden. Hoewel de Good Food-strategie de productie wil toespitsen op duurzame landbouwmodellen, lijkt het ons onvermijdelijk om (opnieuw) na te denken hoe ook met veeteelt rekening kan worden gehouden om zodoende over voldoende meststoffen te beschikken. Het beheer van een veestapel die met gras wordt gevoed, neemt wel veel grond in beslag. Wat tot het derde punt leidt: Over stadslandbouw nadenken vertrekkende vanuit de stad maar ook rekening houdend met het grotere landbouwplaatje. Het is m.a.w. cruciaal om ook de landbouwactiviteiten uit de gemeenten die aan het gewest grenzen te betrekken. Deze gemeenten zijn landelijke gemeenten waar reeds honderden landbouwbedrijven gevestigd zijn (VLM, 2018).

De eerste doelstelling van de Good Food-strategie is ambitieus en misschien wel te ambitieus. Niettemin biedt ze de kans om het belang te onderstrepen van alle hierboven aangehaalde punten, indien het Brussels Hoofdstedelijk Gewest deze doelstelling wil behalen.

"In 2020 zal 100% van de landbouwgrond die in het GBP is opgenomen, nog altijd behouden blijven."

Deze tweede doelstelling houdt verband met de problematiek van de toegang tot gronden. Deze opdracht benadrukt eens te meer de vaststelling dat die toegang tot gronden een van de voornaamste obstakels vormt voor jongeren die niet uit een landbouwersmilieu komen. De meeste bezochte projecten in deze studie hebben op dat vlak te kampen met grote onzekerheid, met name wegens de veelal bedenkelijke huurovereenkomsten. Eigenaars kunnen volledig vrij beslissen over eventuele landbouwprojecten op hun gronden. Maar als alle in het GBP ingeschreven gronden behouden worden, zou dat de almaar toenemende vastgoeddruk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kunnen afremmen. Deze doelstelling van de Good Food-strategie is interessant en noodzakelijk voor de toekomst van de landbouw in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Deze doelstelling zou ook kunnen worden aangevuld met voorschriften zoals de bevestiging van het recht van voorkoop van reeds door professionals bewerkte gronden of een rechtstreekse samenwerking met de eigenaars van landbouwgronden die in het GBP zijn ingeschreven. Sommige daarvan zijn namelijk traditionele landbouwers die gronden bij het GLB hebben aangegeven. Terre-en-Vue stelt voor om landbouwbedrijven gezamenlijk - d.w.z. traditionele landbouwers en stadslandbouwers - te beheren. Wanneer men immers de leeftijdspiramide bekijkt, spreekt het voor zich dat de meerderheid van de traditionele landbouwers die vandaag in het BHG over landbouwgronden beschikken en ze ook bewerken eindeloopbaan zijn (Figuur 2). Anderzijds stelt men vast dat er bij jonge stedelingen die niet afkomstig zijn uit een landbouwersmilieu en die vaak over weinig landbouwtechnische bagage beschikken, een grote goesting bestaat om in het BHG landbouw te bedrijven. Dit gezamenlijke beheer zou ervoor kunnen zorgen dat deze twee groepen, die op het eerste gezicht elkaars tegenstanders zijn, weer aansluiting vinden, wat zou zorgen voor een duurzame landbouwdynamiek in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Ten slotte mag men niet vergeten dat deze dynamiek en de voorradigheid van zogenoemde landbouwgronden zeldzaam, zo niet uniek zijn voor een hoofdstad in Europa. Het behouden van de in het

"In 2020 zal 100% van de nieuwe professionele landbouwprojecten performant zijn op milieu-, economisch en sociaal gebied."

GBP ingeschreven landbouwgronden is bijgevolg een essentiële doelstelling in een politiek beleid zoals dat van de Good Food-strategie.

Alles in acht genomen blijft deze derde en laatste doelstelling nogal vaag voor heel wat actoren. Uit deze studie blijkt dat deze performantie op milieu-, economisch en sociaal gebied een moeilijk te definiëren indicator is. Tijdens de interviews vroegen we aan elk van de projectdragers om deze performantie te definiëren, eerst op algemene wijze, en vervolgens op het gebied van milieu, economie en het sociale aspect.

Deze eerste aanzet levert al een voorlopig beeld op van de veelheid aan begrippen die schuilgaan achter het begrip performantie.

De meeste professionele stadslandbouwinitiatieven in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn van recente datum en zijn hun technisch-economische modellen nog aan het uitproberen, wat de analyse van hun veerkracht of van hun mogelijke replicerbaarheid bemoeilijkt. De werkingslogica ligt nog niet vast: die verandert nog afhankelijk van de voortdurende pogingen van landbouwers om technische, economische en/of organisatorische problemen op te lossen aan de hand van innoverende processen (Gafsi, Favreau, 2014).

De resultaten van de onderzoeksprojecten SPINCOOP (Co-Create) en Ultra-Tree, die in 2018 worden beëindigd, zouden kunnen worden gebruikt om dieper na te denken over deze performantiedoelstelling, aan de hand van de inzichten verworven dankzij de twee begeleidingsinstrumenten voor groenteteeltprojecten op een kleine oppervlakte, namelijk het transversale kompas van de leefbaarheid en het 'agro-ecologische socratische wiel'. Met behulp van die instrumenten kunnen groentetelers en hun begeleidingsstructuren bespreken hoe ze hun levensvatbaarheid kunnen verbeteren door hun praktijken (teelten, afzet, management...) af te stemmen op hun verwachtingen (gewenst productiemodel, arbeidstijd, statuut en werking, voordelige prijzen, enz.).

De opheldering van de uitdagingen die achter deze doelstelling schuilgaan, moet er ook voor zorgen dat (opnieuw) meer waarde wordt toegekend aan een aantal bestaande en startende professionele stadslandbouwprojecten, ook wel hybride modellen genoemd, die hoewel ze minder bijdragen aan de primaire productiedoelstellingen, niettemin een essentiële rol spelen in de voedingstransitie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Ten slotte is het, gezien de wettelijke leemtes betreffende landbouw in het BHG, van kapitaal belang een sterk landbouwbeleid te voeren dat is aangepast aan de typologie van de projecten in dit gewest. Sommige van die projecten komen immers niet in aanmerking voor subsidies in het Europese juridische kader. Niettemin blijven dit belangrijke actoren in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

7. De obstakels

Er doken tijdens deze opdracht meerdere obstakels op. Die waren van technische, bibliografische en sociologische aard.

Ten eerste zijn er weinig en/of slechts onvolledige gegevens beschikbaar over professionele landbouw in het BHG. Er zijn hoegenaamd geen exacte gegevens over het landbouwareaal voor stadslandbouwprojecten gedragen door stadslandbouwers. Bovendien kan geen enkele Brusselse groenteteler momenteel een idee

geven van de grootteorde van zijn productierendement. Dat hangt samen met de gediversifieerde productiewijzen op kleine oppervlakten. Dat zet een sterke rem op de evaluatie van de professionele primaire landbouwproductie.

Ten tweede is er weinig literatuur voorhanden over het thema landbouw in het BHG. Er zich goed van bewust zijnde dat het de bedoeling was van deze studie om een *basis voor verder onderzoek* te creëren en dit gebrek aan gegevens en referenties te verhelpen, vormde het gebrek aan beschikbare literatuur toch een obstakel, met name bij het vergelijken van de resultaten van deze studie.

Ten derde waren veel op het terrein verzamelde gegevens kwalitatieve gegevens. Die gegevens vereisen een specifieke analyse en over het algemeen is dat een werk van lange adem (retranscriptie van gesprekken, Q-methode).

Ten vierde vormde het tijdsbestek van deze studie een belemmering voor de realisatie van alle oorspronkelijke doelstellingen van deze opdracht. Doelstellingen zoals een diepgaande landbouwdiagnose en een heraansluiting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest met zijn hinterland blijven voor ons enorme uitdagingen en een prioriteit voor de toekomst van de duurzame voeding in het gewest.

Ten slotte was een van de grote obstakels de terughoudendheid en de niet-beschikbaarheid van de traditionele landbouwers in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De uiteindelijke aanpak van deze studie was onuitgegeven en wilde een volledige stand van zaken opmaken over de Brusselse stadslandbouw, zonder onderscheid volgens het publiek. Niettemin werden er telefoongesprekken gevoerd met verschillende traditionele landbouwers. Die laatsten vertelden dat ze het in deze periode zeer druk hadden (voorjaarszaai, maaien van graslanden, oogsten van het veevoeder) en ze wezen elk voorstel voor een afspraak en/of een bezoek aan het bedrijf af. De gegevens over oppervlakten en het type landbouwprojecten betreffende dit publiek zijn gekend. Nochtans zijn er weinig kwalitatieve en kwantitatieve gegevens beschikbaar over hun productie(modellen), hun verwachtingen en hun ontwikkelingsperspectieven, hun band met het Brussels Hoofdstedelijk Gewest... Om ze bij een coherent Brussels landbouwbeleid te kunnen betrekken, moeten we over nauwkeurige informatie over hun landbouwsystemen beschikken.

8. Operationalisering van een beleid inzake voedselzelfvoorziening: vooruitzichten

8.1. Een gewestelijk observatorium voor landbouwgegevens

Deze studie bracht de vaagheid en de beschikbaarheid van de gegevens m.b.t. het landbouwvraagstuk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest aan het licht. Een voedselstrategie die politiek zo uitgesproken is als de Good Food-strategie moet steunen op een kennis van de voedselproductie, een van de voornaamste krachtlijnen van een dergelijke strategie. Een voorstel zou zijn om een gewestelijk model voor steun en ondersteuning aan de professionele landbouw in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest uit te werken. Dat model zou een kader bieden op administratief vlak, op het vlak van beheer van een landbouwactiviteit en ten slotte een geïndividualiseerde technische ondersteuning. Zo zou een reeks gegevens over de professionele actoren uit de sector voor het gebied kunnen worden gecentraliseerd en gesystematiseerd. Deze systematisering is noodzakelijk voor de opvolging en de begeleiding van een dergelijk beleid toegespitst op duurzame voeding. Deze tool zou in samenwerking met de landbouw- en begeleidende instanties van de naburige gewesten (Vlaanderen en Wallonië) moeten worden uitgewerkt. Die twee gewesten beschikken immers over expertise en over meerdere tools aangepast aan uiteenlopende types landbouwsystemen.

8.2. Het Brusselse hinterland

Voor een volgende studie zou het ook belangrijk zijn een landbouwdiagnose van deze Brusselse landbouwgordel te stellen. Niettemin zou dat meer middelen vereisen. De meest aangewezen persoon voor deze toekomstige opdracht zou iemand zijn die tweetalig is en vertrouwd met de uitdagingen en het landbouwersmilieu in Vlaams-Brabant. De opdrachthouder zou een lijst moeten opstellen van boerderijen die representatief zijn voor de diversiteit van de bedrijven (polycultuur/veeteelt, grootschalige teelt, groenteteelt, enz.).

Deze typevoorbeelden van conventionele en biologische landbouwbedrijven zou men kunnen bezoeken en men zou er diepte-interviews kunnen gaan uitvoeren (steekproef moet in overleg worden bepaald). Deze interviews zouden met name moeten peilen naar het aandeel van de huidige productie dat reeds voor de Brusselse markt is bestemd **en naar de aantrekkelijkheid van de stad** als een potentiële afzetmarkt voor de productie van deze boerderijen, die vaak als een zwarte doos worden beschouwd door de nabije producenten, maar 'afgesneden' van het Brusselse systeem van verwerking/consumptie. Bovendien kan deze onderzoeksmethode de economische duurzaamheid van de boerderijen uit de steekproef beoordelen alsook de waarschijnlijkheid dat deze bedrijven hun producten beginnen afzetten naar de Brusselse markt.

Ten slotte kan de methode van de landbouwdiagnose een typologie opleveren van de procenten in de rand. Zo zou de behoefte aan herkauwers in de rand kunnen worden geraamd voor het bemesten van een landbouwareaal¹⁶ dat nodig is voor een omvangrijke productie.

Het zou anderzijds interessant zijn de dynamiek van de bestaande alternatieve informele sector en economie te onderzoeken¹⁷ via het aanduiden van de knooppunten van deze sectoren (teeltoppervlakten, verkooppunten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, enz.) en voorbeeldgesprekken.

Onze visie betreffende de heraansluiting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest met zijn hinterland houdt in dat er een andere manier gevonden moet worden om de veerkracht van het Brusselse voedingssysteem te verzekeren en, in aansluiting daarop, de noodzaak om het gewicht en de betekenis van bepaalde indicatoren te relativeren en om nieuwe, relevante indicatoren te overwegen, door er het belang van de menselijke dimensie (voor en door de spelers of "bottom-up") en een geïntegreerde visie van de productie (teelt en veeteelt met het oog op veerkracht en autonomie, met name in termen van fertiliteit [mest]) in te verwerken.

¹⁶Het landbouwareaal betreft een statistisch begrip dat bedoeld is om het aan landbouw voorbehouden gebied in te schatten. Het landbouwareaal bestaat uit bouwlanden (grootschalige teelt, groenteteelt, artificiële graslanden...), oppervlakten die voortdurend met gras zijn begroeid (permanente graslanden), blijvende teelten (boomgaarden...). het landbouwareaal omvat geen bossen en wouden. Het omvat daarentegen wel braakliggende gronden (inbegrepen in de bouwlanden).

¹⁷We verwijzen hier naar sectoren in de parallelle economie die steunen op de productie van geurkruiden en specerijen die beantwoorden aan een cultureel diverse Brusselse vraag. Bijvoorbeeld de huur van landbouwgronden voor de productie van koriander in Meise en de verkoop ervan op de Zuidmarkt of in nachtwinkels.

Bibliografie

Burny, P. 2014. Développement récent de l'épeautre en Belgique. Presentatie in het Centre de Recherches Agricole Wallon.

Chambres d'agriculture Bourgogne et Service d'Ecodéveloppement agrobiologique et rural de Bourgogne. 2015. Avoine d'hiver et de printemps, *Avena sativa*. Fiche thématique – Cultures.

Algemene Directie Statistiek (Statbel) - Statistics Belgium. 2017. Kerncijfers landbouw. Belgische landbouw in cijfers.

Dumont, A. M. 2017. Analyse systémique des conditions de travail et d'emploi dans la production de légumes pour le marché du frais en Région wallone (Belgique), dans une perspective de transition groécologique. Doctoraatsthesis aan de Université catholique de Louvain.

Frémault, C. 2015. Good Food-strategie naar een duurzaam voedingssysteem in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Van boer tot bord.

Gafsi, M., Favreau, J.L. 2014. Diversité des logiques de fonctionnement et durabilité des exploitations en agriculture biologique. *Economie Rurale* nr. 339-340.

Mougeot, L. 2000. Urban agriculture: definition, presence, potentials and risks. In N. Bakker et al. (eds.) *Growing Cities, Growing Food, Urban Agriculture on the Policy Agenda*, DSE/ETC, Duitsland. Aubry, C. 2014. Les agricultures urbaines et les questionnements de la recherche. *Pour* 4: 35-49.

